

A kommunista rezsim jogsértései Magyarországon Országjelentés

0. Bevezetés – kommunista rezsim Magyarországon

1. A kommunista rezsim jogsértéseinek típusai Magyarországon

- a. A magyar társadalom politikai jogfosztása
- b. A sajtó- és információs szabadság megsértése
- c. A civil szféra jogainak korlátozása
- d. A vallásszabadság megsértése
- e. A pályaválasztás szabadságának megsértése
- f. A szabad mozgás jogának megsértése
- g. A magánélet/emberi méltóság sérelmére elkövetett bűnök
- h. A tulajdon- és vállalkozási jogok sérelmei
- i. Állami terror a társadalommal szemben
- j. Büntetőeljárás jogsértések
- k. Az állami terror dimenziói
- l. Az 1956-os forradalom áldozatai

2. Az elkövetett jogsértések értékelése a nemzetközi jog szempontjából

3. Az elkövetett jogsértések kezelése Magyarországon 1989 után

- a. A közelmúlt szerepe a magyar átmenetben
- b. Rehabilitáció
- c. Kárpótlás/ Restitúció
- d. Perek
- e. Átvilágítás
- f. Rituális tisztázás
- g. Történelmi leckék
- h. Információs kárpótlás

A kommunista rezsim jogsértései Magyarországon Országjelentés

0. Bevezetés – kommunista rezsim Magyarországon

Az alábbiakban *kommunista rezsim*nek a Magyarországon a 2. világháborút követően a kiépült *szovjet típusú* (uralmi) rendszert nevezzük, amely az 1989-90-es demokratikus átalakulásig állt fenn. A rendszert és a korszakot a történészek különféle elnevezésekkel illetik és leírásukra, történeteik elbeszélésére számos, egymással inkompatibilis elméleti keretet használnak. Kornai János például *szocialista rendszernek* nevezi, s legáltalánosabban a politikai egypártrendszerrel, a marxista-leninista politikai ideológia egyeduralmával, az állami és kvázi-állami tulajdon túlsúlyával, a bürokratikus koordinációval, a centralizált parancsgazdasággal jellemzi. A szovjet típusú rendszert Hannah Arendt, Zbigniew Brzezinski és Carl Friedrich nyomán a ötvenes évektől kezdve leggyakrabban a *totalitárius rendszerek*

közé sorolják, amelynek fő jellemzői a khiliasztikus ideológia, a diktátor vezette egyetlen tömegpárt, az állami terror, a tömegkommunikációs monopólium, a központosított tervezdaság. Ezeket a jellemzőket intézmények illetve magatartások valósítják meg. Amíg az intézmények a szovjet típusú rendszerek története alatt igen keveset változtak, addig működésük módja, a társadalomba való beágyazottságuk, interakcióik, az alávettettek hozzájuk való viszonyulása, a társadalmi autonómiák és az egyéni stratégiák stb. annál többet. De emellett létezik felfogás, amely a szovjet típusú rendszert – különösen a posztstálini korszakban – *látens pluralizmus*ként írja le, mint a hatvanas években felvirágzó nyugati revizionizmus. Mások kizárólag vagy elsődlegesen az orosz (ázsiai változatában a kínai) *birodalomépítő és –fenntartó* törekvések sajátos kontinuitását látják benne. Akadnak, akik a *modernitás* nyugat-európai/atlanti formája alternatívájaként, vagy éppen arra reflektáló *utolérő modernizációs diktatúra*ként ábrázolják.

A Kommunista Magyarországi Pártját 1918 decemberében alakította meg Budapesten néhány radikális baloldali szocialista, illetve a bolsevizálódó Oroszországból visszatért volt hadifogoly. Néhány hónappal később a párt a szociáldemokratákkal együtt megszerezte a hatalmat, s nyomban hozzálátott a társadalomátalakítás bolsevik projektjének. Fontos leszögezni, hogy az első magyar kommunista rendszerépítési kísérlet vállaltan külső mintát, az 1917 utáni oroszországit követte, noha egy világforradalmi folyamat részeként. Valamivel több mint négy hónap után a kísérlet megbukott. A rá következő, magát *ellenforradalminak* nevező konzervatív autoriter rendszer önképében fontos szerepet játszott a kommunista kísérlet büneinek számbavétele és azok büntetőjogi valamint egyéb jellegű megtorlása. Mindkettő elsősorban a magyarországi szovjetrendszer állami terrorjára, illetve azok áldozataira összpontosított.

1944-45-ben a II. világháborúban vesztes Magyarország a Szovjetunió katonai megszállása alá került. A második szovjet típusú rendszer 1947-től 1950-ig épült ki, ezúttal az 1920-as évek végén létrejött, Joszif Visszarionovics Sztálin nevével fémjelzett Szovjetunió berendezkedésének mintájára. Ez a rendszer Magyarországon már 1952-től a gazdasági, majd a következő évtől a kezdődő politikai válság jeleit mutatta. Sztálin halála (1953) után Magyarországon is korrekciókkal próbálták enyhíteni a gazdasági és társadalmi feszültségeket. Ezek nem sok sikerrel jártak, de néhány évre számottevően enyhítették az állami terrort. Nagy Imre korrekciós kurzusának bukása (1955) után a rendszer belső válsága elmélyült. 1956. október 23-át követően két rövid hétre úgy tűnt, ez a rendszer egy politikai forradalom következtében összeomlik vagy legalábbis gyökeresen átalakul. A rendszerváltoztatás kísérlete nem sikerült, a magyar forradalmat a szovjet katonai intervenció leverte.

Magyarország további bő három évtizedre a szovjet birodalom része maradt. A magyar történet ekkori sajátossága a térség más országaihoz képest az, hogy 1956-ban, ha nagyon rövid időre is, de megszakadt a szovjet politikai modell kontinuitása. 1956 után a régi intézményeket viszonylag gyorsan újjászervezték. A szovjet típusú kommunista projekt megvalósítása újra kezdődött, illetve folytatódott. Az 1956-os vereség szociálpszichológiai hatásának eredményeképpen Kádár János sikeresebb volt, mint az ötvenes évek elején Rákosi Mátyás. Rövidebb idő alatt, viszonylag kevesebb társadalmi és véráldozattal befejezte a magyar gazdaság és társadalom államosítását (mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezése, 1959–1961). Ez a „siker” is nagyon hamar válságot eredményezett, bár távolról sem volt olyan súlyos, mint 1952–1953-ban. A kádári vezetés ugyanúgy korrekciókkal és reformokkal próbálta orvosolni, mint Nagy Imre 1953-ban. Ha nem is közvetlen szovjet utasításra, mint annak idején, de szovjet egyetértéssel. A jobban előkészített, az 1953-as és 1956-os tapasztalatokat figyelembe vevő magyar gazdasági reformot 1968-ban úgy is sikerült

bevezetni, hogy közben a szovjet támogatás megszűnt. Szinte ugyanekkor vetett véget a szovjet katonai beavatkozás a csehszlovák reformkísérletnek – ugyanúgy, mint a magyar forradalomnak 1956-ban. Az óvatosabb magyar reform még kitartott néhány évig, de azután a szovjet politikai beavatkozás megakasztotta azt is.

A hetvenes évek végétől a magyar vezetés ismét reformokkal kísérletezett, de ezekkel már nem tudott visszaállni a felzárkózó pályára. A cél mindinkább a Kádár-korszak első két szakaszában nagy áldozatokkal elért életszínvonal-mutatók megőrzése, lemorzsolódásuk megakadályozása maradt. Ennek ellenére a nyolcvanas évek közepén Magyarország – mindenekelőtt a gazdaság – a mélyülő válság jeleit mutatta. A magyar krízis a Szovjetuniót és európai szövetségeseit érintő általános válság része volt. A késő-kádári vezetés most is változtatni próbált, s ebben a gorbacsovi szovjet vezetés sem akadályozta. E kísérletek azonban kudarcba fulladtak, még a válság mélyülését sem enyhítették. A kialakult helyzeten a mindinkább elmerevedő, az élettől elszakadó idős Kádár eltávolítása sem segített. A Kádár utáni magyar kommunista politikusok többsége nem látott más kiutat, mint – többek között saját politikai túlélésük érdekében – elfogadni a nyolcvanas években kialakult politikai ellenzék javaslatait. Ezek *a rendszer* békés, de gyökeres megváltoztatását ajánlotta. 1989-90-ben a Kádár-korszakkal a magyarországi szovjet típusú rendszer négy évtizednél hosszabb története is véget ért.

1. A kommunista rezsim jogsértéseinek típusai Magyarországon

a. A magyar társadalom politikai jogfosztása

Amint fentebb szó volt róla, Magyarország a 2. világháború végén szovjet katonai megszállás alá került. 1944. október 9-én W. Churchill megállapodott J. V. Sztálinnal Dél és Kelet Európa százalékos felosztásáról. Az antifasiszta szövetség kimondott és hallgatólagos megállapodásai (Teherán, Jalta, Potsdam) az országot hosszabb távra a szovjet befolyási övezetbe utalták. De sem az 1945 februári jaltai, sem az 1945 nyári potsdami egyezmények nem rögzítették Európa valaminő politikai "felosztását" az antifasiszta szövetség egyes erői között. Az egyezményeket aláíró nagyhatalmak (Amerikai Egyesült Államok, Szovjetunió, Anglia) a háború befejezésének időszakában látszólag egyetértettek abban, hogy az új Európának demokratikus berendezkedésű, független államokból kell állnia. Ugyanakkor a nyugati hatalmak hallgatólagosan elismerték a Szovjetunió katonai, biztonsági igényeit.

A szovjet nagyhatalmi politikát az immár a győztes hadvezérként és világhatalmi vezetőként egyaránt fellépő Sztálin alakította. Feltehetően tisztában volt az antifasiszta szövetségi rendszerben létező és hamarosan nyilvánvalóvá váló feszültségekkel. Úgy vélte, elkerülhetetlen egy új összecsapás a Nyugattal, ugyanakkor tartott is ettől. A szovjet külpolitikát meghatározó két fő tényező, a határok biztonsága és a világforradalmi küldetésstudat között tehát átmenetileg az elsőnek adott prioritást. A szomszédos és megszállt kelet-közép-európai országokban a Szovjetunióval baráti, sőt, legalábbis katonai szempontból alávetett rendszerek kialakítására törekedett. Sztálin a teljes kommunista hatalomátvételt taktikai megfontolásból, az első időkben nem támogatta, de szorgalmazta a helyi kommunista pártok politikai hatalomban való részesedését. A külső kényszer kétségtelenül döntő tényező az 1945 utáni magyarországi átalakulásban. Emellett meghatározó a magyarországi kommunisták tevékenysége, akik aktív kisebbségként mindent megtettek az ország szovjetizálásáért. A háború előtti politikai rendszer és társadalmi berendezkedés radikális átalakítását a lakosság egy jelentős része is támogatta. Ebből következik, hogy legalábbis a történet egy pontjáig a szovjet típusú rendszer bizonyos legitimitást élvezett számottevő csoportok körében.

A háború utáni ideiglenes politikai berendezkedést egyrészt a fegyverszüneti egyezmény határozta meg. Ez megtiltotta a fasiszta, náci stb. pártok működését. Magyarországon az új szervezetbenben a kommunista párt pozíciói voltak a legjobbak. Az 1944 decemberi Ideiglenes Nemzetgyűlésben a mandátumok 38 %-át birtokolták – a következő párt, a kisgazdák csak 25 %-ot. A kormányban két kommunista miniszteren kívül legalább még ketten az MKP titkos tagjai voltak. Kommunista befolyás alatt szervezték meg a magyar rendőrséget, benne a politikai-államvédelmi osztályokat. Egyes kommunista politikusok és az új karhatalom már 1944-től brutális módon léptek fel a „demokrácia” vélt vagy valós ellenségei ellen, és segítséget nyújtottak a Szovjetunióba történő deportálásokhoz. Az elkövetett cselekmények súlyát indirekt módon bizonyítja az 1948. február 1-én életbe lépett amnesztia, amely kimondta, hogy *„kegyelemben részesülnek azok, akik a demokratikus átalakulás előtt uralmon volt politikai rendszer háborús vagy népellenes ténykedései miatt keletkezett felháborodás hatása alatt, vagy abban a meggyőződésében, hogy a demokratikus átalakulás ügyét szolgálják, az 1946. évi augusztus hó 1. napjáig bezárólag bűncselekményt követtek el”*.

A reorganizáció szempontjából legfontosabb politikai kérdések (földreform, bányászat, közlekedés beindítása, háborús bűnösök felelősségre vonása) a kommunisták hiperaktivitása közepette, az ő elképzeléseik szerint oldódtak meg. Az első választásokon kommunista intenciók alapján nem indulhatott sem konzervatív, sem kereszténydemokrata párt. A Függetlenségi Front pártjai előre megállapodtak a nagykoalíciós kormányzás fenntartásában, de külön indultak. A szavazatok abszolút többségét a Független Kisgazdapárt nyerte el (57,0 %), a kommunisták csak 16,9 %-ot kaptak.

Bár abszolút többséget szerzett, a Kisgazdapárt csak a kormányfőt és a miniszteri tárcák többségét adta. Az MKP szovjet beavatkozás eredményeképp megszerezte a kulcsfontosságú – a közigazgatást és a rendőrséget felügyelő – belügyminisztériumot. A kommunista vezetők súlyos vereségként értékelték a választásokat. A politikai helyzet megváltoztatására parlamenten kívüli eszközöket használtak, amivel semmibe vették a választáson megnyilvánuló népakaratot. Ezek a következők voltak:

- informális pártközi egyeztetések (pártközi értekezletek), amelyekben nem érvényesültek a parlamenti számarányok
- beépített kommunista bizalmi emberek valamennyi szövetséges pártban
- szervezett sztrájkok, tömegtüntetések, provokációk 1946 tavaszán a szociáldemokraták és a parasztpártiak támogatásával ("Baloldali Blokk") a Kisgazdapártra való nyomásgyakorlás céljából. A kisgazdák ki is zártak soraikból egy sor konzervatív képviselőt.
- a kommunisták mereven elzárkóztak a kisgazdáknak a demokratikus berendezkedést továbbépítő javaslataitól. Így nem tartották meg az önkormányzati választásokat, nem rendezték a paraszti érdekképviselő ügyét, és nem került sor a választási eredményeknek megfelelő "arányosításra" sem az államigazgatásban, sem a helyi közigazgatásban.
- Különös figyelemmel őrizte domináns pozícióit az MKP a belügy területén. Ez a pozíció nyújtott lehetőséget például 1946 nyarán a civil társadalom egyesületeinek – köztük a legtöbb vallási egyesületnek – rendeleti úton történő felszámolására.
- a köztársaság védelméről hozott 1946-os törvény a kommunisták által befolyásolt "népbíróságok" kezében félelmetes fegyverré vált minden "reakciónak" bélyegzett megnyilvánulással, gyakorlatilag a másként gondolkodással szemben. Már 1946-47-ben megkezdődtek a különféle koholt összeesküvésű perek.
- 1946. decemberében egy meglehetősen jelentéktelen titkos politikai szerveződés, az ún. "Magyar Közösség" leleplezése alkalmat kínált a kommunista vezetésű belügyi szerveknek, hogy döntő csapást mérjenek a Kisgazdapártra. Rajk László miniszter, Pálffy György, a katonai elhárítás, Péter Gábor, az Államvédelmi Osztály vezetője a letartóztatott politikusok és régi katonatisztek kikényszerített vallomásai alapján 1947. februárjában letartóztattak több,

a kisgazda centrumhoz tartozó parlamenti képviselőt, majd a szovjet katonai rendészet őrizetbe vette és elhurcolta az országból a Kisgazdapárt főtitkárát, Kovács Bélát. Május 30-án a Svájcban tartózkodó Nagy Ferenc miniszterelnököt lemondásra kényszerítették – azzal fenyegették, hogy hazatérése esetén az "összeesküvésben való részvételért" felelősségre vonják. Egyidejűleg a Nemzetgyűlés elnöke, a szintén kisgazdapárti Varga Béla is az emigrációt választotta. A Kisgazdapárt gyakorlatilag szétesett, a kormányfői posztra a kommunistákkal együttműködő Dinnyés Lajos került.

1947. augusztusban országgyűlési választásokra került sor, amelyen az immár kommunista vezetésű koalíció mellett nyíltan ellenzéki pártok is indulhattak. A kommunista vezetés igyekezett befolyásolni a választásokat, többszörösen megsértve a hatályos választási törvényeket is. Az új választójogi törvény politikai szempontok szerint eleve leszűkítette a szavazók körét. Akik a két világháború közötti időszakban akár csak csekély politikai szerepet vállaltak, azok elvesztették választójogukat. Emellett

- a kommunista befolyás alatt lévő összeíró bizottságok további százezreket (akiket reakciónak bélyegeztek) kihagytak a névjegyzékekből

- közönséges választási csalásokra is sor került (kommunista szavazóbrigádok hamisított névjegyzékkivonatokkal több helyen is szavaztak)

A koalíció győzelmet aratott ugyan, a kommunisták 22 %-kal a legnagyobb párttá váltak – de az ellenzék 40 %-ot szerzett.

1947 novemberében a Pfeiffer Zoltán vezette ellenzéki Magyar Függetlenségi Pártot feloszlatták és mandátumait megsemmisítették. A kommunista sajtó és a párt vezetői azzal vádolták őket, hogy hamis ajánlásokkal indultak választáson. A vád hamis volt.

1948 elején a kommunista vezetés megkezdte a szociáldemokrata párt „felszalámizását”. (A "szalámi-taktika" kifejezés 1948-ból való, s magától Rákositól származott.) Az MKP kiadta a két párt egyesülésének jelszavát és kampányt kezdett a szociáldemokrata tagság átcsábítására. Az SZDP-be beépült „kriptokommunisták” és szimpatizánsok tevékenyen részt vettek az akcióban. A bázisszinten átlépési hullám kezdődött. A szociáldemokrata vezetés társutasai (elsősorban Marosán György) 1948 februárjában eltávolították a pártból az egyesülést ellenző ún. jobboldalt (Kéthly Anna, Kelemen Gyula, Bán Antal, stb.). Beleegyeztek a szociáldemokrata párt tagságának "megtisztításába" is. Több mint 700 ezer párttagból csak 240 ezren kerültek át az egyesült pártba.

1949 elején a Mindszenty-per (lásd alább) hatására az utolsó jelentős ellenzéki párt, a Demokrata Néppárt kimondta feloszlását, s vezetője, Barankovics István Nyugatra menekült.

A hatalomátvétel eredményeképpen az 1947-49 közötti „álkoalíciót”, melyben a MKP, majd az MDP már hegemon szerepet játszott, monolitikus politikai-hatalmi szerkezet váltotta fel. Az 1947-ben választott országgyűlés mind kevesebbszer ülésezett, 1949 tavaszán fel is oszlatták. Az 1949. május 15-én tartott országgyűlési választáson már nem is szerepeltek pártok, csak egy listára (a népfontra) lehetett szavazni. Ekkor volt először szinte teljes körű a részvétel (96 %), és a népfontra megkapta a leadott szavazatok 96,2 %-át. A sajtó „győzelmet” ünnepelt, holott a választás nem mutatott mást, minthogy a lakosság egyrészt semmilyen tétet nem lát a szavazásban, ugyanakkor tanácsosabbnak látja a részvételt, mint a távolmaradást. Az új országgyűlés évente már csak három-négy alkalommal ült össze néhány napra, s tevékenysége az MDP vezető szervei által előkészített törvényjavaslatok rövid, formális „megvitatására”, majd egyhangú elfogadására szorítkozott. 1949. augusztus 18-án az országgyűlés elfogadta az új alaptörvényt. Az új alkotmány Magyarországot népköztársaságnak nyilvánította, melyben „minden hatalom a dolgozó népé”. Noha a szövegbe foglaltak egy sor demokratikus alapjogot (így a gyülekezés, a szólás, a vallás szabadságát), ezek intézményes biztosítékai hiányoztak. Ugyanez volt a helyzet a kodifikált

szociális jogokkal (így a munkához vagy az üdüléshez való joggal). A politikai és más érdekek képviselőitől az alaptörvény nem rendelkezett, ám rögzítette, hogy az ország és a társadalom vezető ereje a Magyar Dolgozók Pártja. A köztársasági elnök helyébe az ún. Elnöki Tanács lépett. Az Elnöki Tanács jogosítványai lényegében szimbolikusak maradtak, de felruházták a törvényerejű rendeletek kibocsátásának jogkörével. Ezzel gyakorlatilag átvette a parlament törvényhozói munkáját. Az alkotmány nem szólt a jog államiságot szabályozó szerepéről. Ez előrevetítette azt a több mint negyven éves gyakorlatot, hogy a törvénybe foglalt jogok számottevő része egyáltalán nem érvényesült a mindennapi életben. A politikai szerkezet átalakítását 1949-1950 folyamán a közigazgatás szovjet típusú átalakítása zárta. Egy kormányrendelet (!) a Trianon óta létező 25 megye helyett 19, terület és lélekszám szempontjából nagyjából egységesített megyét hozott létre. Ugyanekkor, ugyanilyen módon került sor a Budapest környéki, vele már részben egybeépült városok és községek (köztük teljességgel falusias jellegű, mezőgazdasággal foglalkozók lakta települések) egyesítésére a fővárossal. 1950 májusában elfogadták a tanácstörvényt, mely szovjet mintára átszervezte és tanácsoknak nevezte a helyi képviselőtestületeket. Az első tanácsválasztásokra csak 1950 októberében került sor, ez volt 1945 óta az első helyi választás (kivéve Budapestet, ahol 1945 októberében sor került helyhatósági választásokra).

1949-től az állami struktúrák mellett minden területi és ágazati szinten kiépültek a megfelelő pártszervezetek, létrejött az úgynevezett pártállam jelensége. Az összes érdemi döntést a párt szervei készítették elő, vitatták meg, az állami szervezetekre jobbra a kivitelezés feladata hárult, illetve az alacsonyabb szintű döntés-előkészítésben kaphattak szerepet. A párt mindenhatósága nem korlátozódott az állami életre: olyan, formailag független intézmények, mint a helyi közigazgatás, a gazdasági élet szereplői vagy a sajtó, az oktatás teljes vertikuma és a tudományos kutatás is a párt irányítása alatt álltak.

Nem véletlen, hogy 1956-ban a magyar társadalom egyik fő követelése a többpártrendszerű demokrácia helyreállítása és a szabad választás volt. A szabad politikai szerveződés és politikai vita igénye már a forradalmat megelőző időszakban kifejezésre jutott. A néhány napos szabadság idején élénk pártpolitikai tevékenység bontakozott ki. Október 30-án négypárti koalíciós kormány alakult 1945-ös mintára. A rendkívüli helyzetben a forradalmi önszerveződés sajátos, közvetlen demokratikus módon választott szervezeteket hozott létre: a forradalmi bizottságokat (községek, városok) és a munkástanácsokat (munkahelyek, jellemzően ipari üzemek). A helyi forradalmi szervezetekben mindenütt felbukkantak a pártok képviselői. A forradalom katonai leverése után a pártok és forradalmi szervezetek hosszú heteken keresztül küzdöttek a felkelés céljaiért, közte elsősorban a demokratikus jogokért. Jellemző, hogy a többpártrendszer minden formáját kizáró kormánynyilatkozatot csak 1957. január elején adták ki – amikor a nyílt politikai ellenállást az állami terror megtörte.

A kommunista hatalomátvételt követő negyven évben – az 1956-os forradalom néhány napját leszámítva – a magyar társadalomnak nem volt lehetősége arra, hogy politikai véleményét és akaratát kifejezze. Hiányoztak hozzá a szervezeti és jogi keretek. Az országban az 1989-90-es demokratikus átalakulásig egypártrendszer volt. (Jellemző módon az egykori koalíciós pártokat formálisan nem tiltották be.) A pártban és társszervezeteiben sem érvényesült semmiféle demokratikus politikai artikuláció vagy kontroll. Ha valamiféle látens pluralizmus nyomai mégis felfedezhetők, azok inkább egy-egy politikai *issue* mentén szerveződő alkalmi vezetői társulások vagy *lobbyk* voltak. Az alkotmány politikai jogokra vonatkozó deklarációi papíron maradtak. Az ellenzéki vagy csupán kritikai politikai véleménnyel fellépőket a kommunista rendszer mindvégig diszkriminálta. Egyes időszakokban (1947-53, 1955-56, 1957-63) kemény állami terrorkampányokat vetett be ellenük (lásd 1. i., 1. j., 1. k. pontokat). A konszolidáltabb időszakokban (1953-55, 1963-89) is érvényesült terror az ellenzékiiségüket nyíltan vállalókkal szemben (lásd alább). A politikai jogok megfogalmazásával és képviselőitől kapcsolatos relatív tolerancia csak az 1980-as évek végén kezdett érvényesülni.

Jellemző azonban, hogy a magyar kommunisták 1989 február végéig kizárták a többpártrendszerrel. Az 1985-ös választást megelőzőleg törvényben tették kötelezővé, hogy a parlamenti választásokon körzetenként legalább két jelölt induljon. De jelöltséget csak az szerezhettek, aki elfogadta Hazafias Népfront (a kommunista párt egyik szatellit-szervezete) ún. programját. Az 1985-ben induló ellenzékiek jelölését csalásokkal akadályozták meg. 1989 februárját követően is arról beszéltek, hogy a kommunista párt „történelmileg kialakult vezető szerepét” fenn kell tartani.

b. A sajtó- és információs szabadság megsértése

A fegyverszüneti egyezmény kötelezte az új magyar kormányt, hogy tiltsa be a fasiszta könyvek, újságok és periodikák megjelenését, illetve kobbossa el a már megjelenteket. A sajtó felügyeletét formailag a kormány (Miniszterelnökség) látta el. Bár a köztársaságról szóló 1946-os II. törvény biztosította a sajtószabadságot, magánszemély nem kaphatott időszaki sajtótermék kiadására sem engedélyt, sem papírt. (Az állami, monopoljellegű papírkontingens elosztását a négy koalíciós párt megállapodása szabályozta.) A Szövetséges Ellenőrző Bizottság előzetes cenzúrát gyakorolt a magyar sajtó felett. A békeszerződés ratifikációja után a SZEB (és a cenzúra) formailag megszűnt. A sajtótermékek engedélyezése és felügyelete hamarosan az uralkodó egypárt hatáskörébe került. Ennek eredményeképpen 1948-49-ben számos napi- és hetilap illetve folyóirat szüntette meg működését – legtöbbször azért, mert kiadásukhoz többet nem kaptak papírt. Magyarországon a kommunista periódusban hivatalosan nem létezett előzetes cenzúra. A sajtót egyrészt a párt vezető szervei, elsősorban az agitációs és propaganda osztály irányította. 1954-ben létrehozták a kormány tájékoztatási hivatalát, amely részben irányító, részben információs politikát folytatott. A könyvkiadásra részben a párt kulturális részlege (osztálya), részben a művelődésért felelős miniszter és apparátusa felügyelt. Az irányítás részben irányelveken, részben személyzeti politika segítségével történt. A hosszabb távú irányelveket ideológiai tételek és aktuális, hosszú- közép- és rövidtávú kampányfeladatok alakították ki. A szerkesztőségek és kiadók vezetői a központi vagy középszintű nomenklatúra részei voltak. Személyes felelősséggel tartoztak azért, hogy az általuk vezetett intézmények betartsák az irányelveket. Mindez a sajtóban a hírközléstől a kommentáron át glossza- és sportrovatig mindenre kiterjedt. A sajtóirányítási rendszer lényege az informális volt. Hogy miről mit és mennyit lehet írni, miről kell és miről tilos említést tenni, azt informális szabályok és szóbeli utasítások tartalmazták. A hatvanas évek második felétől vezették be a főszerkesztői értekezlet intézményét, amelyen hetente-kéthetente a pártközpont illetékes vezetői értékelték a magyar sajtó és hírközlés helyzetét, és megadták az instrukciókat a következő időszakra.

E viszonylag működőképes rendszer tehát lehetőség szerint kerülni igyekezett a nyílt konfliktusokat és közvetlen tiltó intézkedéseket. Létezett kiadhatatlan szerzők listája, létezett az időleges szilencium intézménye, ezeket azonban még belső körben sem igen foglalták írásba. A voltaképpeni tilalmak sokban függtek az aktuális helyzettől. Amennyiben a sajtóban – egyes vezetők autonóm szerepfelfogása, bátorsága, esetleg tájékozatlansága, figyelmetlensége miatt, vagy éppen véletlenül – mégis tabutémák és nemkívánatos megközelítések jelentek meg, a hatóságok habozás nélkül az erőszak és a betiltás eszközeihez nyúltak. Ez gyakorlatilag bármit érinthetett – már megjelent újságszámot, könyvet, folyóiratszámot, esetleg főszerkesztőt, vagy éppen a teljes szerkesztőség leváltását. Erre negyven év alatt számtalan példa adódott. 1955 őszén az Írószövetség hetilapja, az *Irodalmi Újság* egy megjelent számát kobbották el – ennek hatására több mint félszáz értelmiségi petíciót intézett a pártvezetéshez. A kiállítás a sajtó- és művészeti szabadság mellett addig példátlan volt. 1956. november végén – már a forradalom leverése után – a központi pártlap, a *Népszabadság* munkatársai is sztrájkba léptek, mert a pártvezetés letiltotta egy a moszkvai Pravdával vitatkozó cikk közlését. A kormány 1957 januárjában feloszlatta az

Újságírószövetséget. A konszolidált Kádár-korszakban sem kaphattak önálló folyóiratot a népi írók, nem is beszélve a hetvenes évek végétől szerveződő politikai ellenzékéről. Kiadók visszatartottak olyan államilag is elismert szerzők kéziratait, mint Illyés Gyula. A demokratikus ellenzék egyes szerzőinek teret adó *Mozgó Világ* című folyóirat szerkesztőit kétszer is leváltották (1981, 1983 – utóbbi alkalommal a tisztogatás addig példátlan módon a teljes szerkesztőséget érintette). A népi írói mozgalom orgánumának számító *Tiszatáj*jal hasonló történt 1982-ben és 1986-ban.

A cenzurális és felügyeleti rendszer tehát jogsérelmek sorozatát követte el a kommunista periódusban. Az állam nem látta el polgárait információkkal, ellenkezőleg, bizonyos információktól szándékosan megfosztotta őket. A sajtóban nem érvényesült véleményszabadság. A külvilág híreit politikai alapon megszürték. A külföldi rádióadásokat – kivált a *Szabad Európa Rádióét* – műszakilag zavarták. A szabályozás informalitása azonban paradox módon előnynek bizonyult a rendszer fellazulásának időszakában. A nyolcvanas évek harmadik harmadától, de főleg 1989-ben a magyar sajtó úgy szerezhette vissza szabadságát, hogy nem kellett konfrontálódnia sem pártállami „jogszabályokkal”, sem effajta intézményekkel.

c. A civil szféra jogainak korlátozása

Amint arról fentebb (1. a.) szó esett, a kommunista vezetésű Belügyminisztérium 1946 nyarán feloszlatta a magyarországi társadalmi, vallásos, szakmai és más civil egyesületek nagy részét (összesen mintegy 1500 egyesületet és szervezetet). Az újraengedélyezett egyletek nagy része is megszűnt 1948-49-ben. Ettől kezdve önszerveződésre gyakorlatilag semmiféle lehetőség nem volt. Ellenkezőleg, 1949-53-ban (majd 19556 után néhány évig) a társas együttlét bizonyos formáit az állam példátlanul erőszakos eszközökkel igyekezett tiltani. (Politikai szervezkedésnek minősítve azokat, lásd alább.) A fennmaradt kulturális, művészeti, érdekvédelmi, sport, művelődési egyesületeket 1948-49-ben átalakították. Vezetéseikbe mindenütt a kommunista állampárttal azonosuló, elkötelezett személyek kerültek. A civil szféra az állampárt „transzmissziós” gépezetévé változott. Segítségével a pártvezetés aktuális céljait közvetítette az embereknek, segítette azok végrehajtását, ellenőrizte az alávetetteket. A monolit rendszerbe betagolt társadalmi szervezetek ugyanakkor – igaz, csak korlátozott értelemben – visszacsatolási feladatokat is elláttak. Összefoglalóan ezt a társadalom államosításának is nevezik.

d. A vallásszabadság megsértése

A kommunista ideológiának szerves része a materialista meggyőződés és a vallásellenesség. A bolsevik politikai gyakorlatban ehhez éles és agresszív antiklerikális politika társult. A magyar kommunista párt a hatalomátvétel folyamatában elsősorban a legnagyobb létszámú katolikus egyházzal került konfliktusba. A 2. világháború után a katolikus egyház fő a politikailag konzervatív, karizmatikus személyiségű és keményen antikommunista Mindszenty József bíboros lett. Az 1945-ös földreform kártalanítás nélkül megfosztotta birtokaitól valamennyi egyházat. A következő támadás az egyházi iskolahálózatot érte – Magyarországon az elemi és középiskolák iskolák csaknem fele egyházi volt. 1948 júniusában néhány kivétellel államosították az összes egyházi iskolát. Ugyanezen év karácsonyán letartóztatták a katolikus egyház fejét, Mindszenty József esztergomi érseket. Az adott pillanatban ő volt a monolit hatalommal szembenálló utolsó, jelentős politikai súllyal rendelkező személyiség. Mindszenty bíborost 1949 februárjában a moszkvai kirakatperek mintájára megrendezett procedúra keretében életfogytiglani börtönre ítélték. 1950 augusztusában néhány tanító rend kivételével feloszlatták az összes magyarországi katolikus szerzetesrendet. 1951-ben Grósz József kalocsai érseket is letartóztatták és hosszú börtönbüntetésre ítélték. Ekkor már egymást követték az egyházi személyek elleni perek és

ítéletek. A „klerikális reakció elleni harc” a sztálinista rezsim egyik tartós kampányaként jelent meg és érvényesült 1949-53-ban. Nagy Imre kormányzata idején ez a retorika visszaszorult, ám a helyi hatóságok egyházellenes magatartása alig változott. 1945 és 1956 között közel ötszáz papot és szerzetest internáltak, illetve börtönöztek be.

1949 nyarán az immár állami iskolahálózatban megszűnt, illetve választhatóvá vált a kötelező vallásoktatás. Az első években az iskolai vallásoktatásra beiratkozók aránya még 20-25 % körül volt, a későbbiekben ez fokozatosan csökkent, és a hatvanas évektől jelentéktelen maradt. A templomokban szervezett hitoktatásban sokkal többen vettek részt – ezt azonban a hatóságok adminisztratív eszközökkel igyekeztek korlátozni.

1951-ben a kormány leétrehozta az Állami Egyházügyi Hivatalt az egyházakkal kapcsolatos igazgatási feladatokra. Lényeges feladata volt az egyházak ellenőrzése, illetve az egyházakon belüli személyi változások kezdeményezése. A hivatal informátorhálózata mellett az egyházakba mélyen beépültek az állambiztonsági szervek is. A különféle megfélemlítések hatására a különböző egyházak papsága 1951-ig felesküdt az alkotmányra. Egy részük bekapcsolódott a népfront illetve a békemozgalom munkájába. Az egyházak kényszerűen tartózkodtak a kommunista rendszer, a politika és az ideológia bírálatától, visszafogták hitvalló, -térítő és lelki gondozói feladataikat is.

1956-ban a forradalom idején az egyházak tevékenysége megélénkült. Mindszenty József kiszabadult börtönéből és – ha csak pár napra is – a politikai élet kulcsfigurája lett. A forradalom leverése után a budapesti amerikai követségre menekült. Kádár kormányzata 1960-61-ben újabb kampányt indított elsősorban a katolikus egyház ellen. 1956 után, 1965-ig bezárólag – ekkor volt az utolsó „csoportos” egyházellenes-per – ismét több mint kétszáz papot és volt szerzetest internáltak, illetve ítélték börtönbüntetésre. Ezt követően a kommunista rezsim és az egyház – pontosabban az egyházak vezetése – kapcsolata valamelyest normalizálódott, kivált azt követően, hogy Mindszenty 1971-ben elhagyhatta Magyarországot. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az állami szervek nem gyakoroltak volna nyomást azokra az egyházi személyekre, akiknek aktivitása (különösen a fiatal generációk körében végzett lelki gondozás és hitoktatás) kiemelkedő volt. Az egyházi vezetők számos alkalommal együttműködtek az állam szerveivel. Így például olyan hitéleti formák elleni fellépésben, amelyek bírálták az egyházi hierarchiát is (bázisközösségi mozgalmak, lelkiismereti katonai szolgálatmegtagadók stb.). 1971 után nem kerültek börtönbe egyházi személyek. Ám a kiségyházi aktivisták diszkriminációja és a lelkiismereti szolgálatmegtagadók bebörtönzése egészen a nyolcvanas évek közepéig gyakorlat maradt.

e. A pályaválasztás szabadságának megsértése

A kommunista rendszer *osztálypolitikájának* szerves része volt az ún. volt uralkodó osztályok tagjainak diszkriminációja. Nem elégedtek meg azzal, hogy megfosztották őket vagyonuktól, igyekeztek csökkenteni jövedelmüket, de korlátozták őket hivatásuk gyakorlásában is. 1948-49-től a volt arisztokratákat, nagypolgárokat és a felső középosztály tagjait igyekeztek eltávolítani fehérgalléros állásaikból – függetlenül attól, hogy munkájukat hogyan végezték. Elsősorban az oktatás területéről igyekeztek kiszorítani őket – kivéve, ahol szaktudásuk és esetenként nemzetközi tekintélyük okán nem lehetett nélkülözni őket. A rendszer a régi értelmiség újratermelődését is igyekezett megakadályozni: az ötvenes évek elejétől rendeletekkel korlátozta az egyetemekre, főiskolákra felvehető nem munkás- és szegényparaszt-származásúak számát. A munkás-paraszt származásúak tömegei viszont a szükséges előképzettség nélkül is bejuthattak a felsőoktatásba (az ún. szakérettségi-rendszer jóvoltából). Ám ott számosan elvéreztek, nem bírván még az igencsak lecsökkentett követelményeket sem. A régi közép- és felsőosztályokból leszármazott fiatalok érezhették leginkább úgy ezekben az években, hogy semmiféle jövőjük nincs. A származás szerinti megkülönböztetést 1962-ben megszüntették, ettől kezdve elvileg az egykori „osztályellenség”

gyermekei számára is egyenlő lehetőség nyílt a továbbtanulásra. A gyakorlatban a munkás- és parasztgyermekek „pozitív diszkriminációja” tovább érvényesült, és kiegészült a kommunista nómenklatúra gyermekeinek kedvezményezettségével (különbféle politikai kitüntetések és érdemrendek birtokosainak gyermekei). Ez továbbra is megkérdőjelezte az esélyegyenlőséget és a pályaválasztás szabadságát – különösen, hogy a kommunista rendszerben mindössze a korosztályok 7-8 %-át vették fel a felsőoktatásba.

A politikai ellenfelek, ellenzékiek foglalkozástól való eltiltása bevett gyakorlat maradt a Kádár-korszakban is. Jobbára értelmiségi kritikusait a rendszer ekkor már nemigen börtönözte be. (Amikor Konrád György író és Szelényi Iván szociológust közösen írt marxista történet-szociológiai esszéjük, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, miatt 1974-ben néhány napra letartóztatták, az eset nagy feltűnést keltett.) Ugyanakkor informális foglalkoztatási tilalmat rendelt el ellenük (nem kaptak képzettségüknek megfelelő állást), néhány esetben az ország elhagyására kényszerítették őket. A *Berufsverbot* gyakorlata a nyolcvanas évek végéig fennmaradt Magyarországon.

f. A szabad mozgás jogának megsértése

1945 után az útlevelkiadás a kommunista irányítás alatt álló Belügyminisztérium, azon belül is az államvédelmi/állambiztonsági szervek hatáskörébe került. Az útlevelek kiadását korlátozták, illetve számos esetben törvénytelen anyagi ellenszolgáltatásokért adtak ki útiokmányokat. 1949-ig szabad akaratából, legálisan mintegy tízezer ember hagyta el Magyarországot (többségük a vészkorszakot túlélte magyarországi zsidó). Illegálisan ugyeabban a periódusban csaknem tízszer ennyien távoztak. A negyvenes évek végétől az ötvenes évek végéig külföldi utazásra jogosító útlevelet gyakorlatilag csak ún. szolgálati utakra adtak ki. Ez évente néhány ezer határátlépést jelentett. A külföldi turizmus megszűnt Magyarországon.

Ez a helyzet 1953 után sem változott érdemben, 1954-55-ben néhány ezer további legális kivándorlásra nyílt lehetőség Izraelbe. Az 1956-os forradalom leverése után három hónap alatt csaknem kétszázezren menekültek el az országból és 90 %-uk nem is tért vissza. A hatvanas évek elejétől a Kádár-rezsim változtatott a korábbi útleveletpolitikán: eleinte megkötések nélkül, az évtized végétől háromévente ún. turistaútlevelet lehetett kérni nyugati országokba, kétévente pedig ún. látogatóútlevelet. Az európai szovjet rendszerű országokba – külön útlevelel – korlátlan számban nyílt lehetőség utazásokra (de pl. a Szovjetunióba csak államilag szervezett turistautakon vagy meghívásra, egyéni turistaként nem).

A viszonylag széleskörű utazási szabadság azonban nem a szabad mozgás jogának elismerésén alapult. Az útlevelhez való jog ismeretlen volt Magyarországon. Minden állampolgár *folyamodhatott* útlevelért – az állambiztonsági hatóságok pedig különféle szempontok alapján döntöttek az útiokmányok kiadásáról. A rezsim valódi vagy feltételezett kritikusai, volt vagy aktuális ellenfelei általában semmiféle útlevelet nem kaptak. A meglévő érvényes útlevel bevonása rutinszerűen alkalmazott politikai büntetés volt. Ez a gyakorlat egészen az egységes „világútlevel” 1988-as bevezetéséig fennmaradt.

Hasonló gyakorlat érvényesült a kivándorlással kapcsolatban. Tartós külföldi távollétre csak államilag kontrollált módon (állami közvetítésű munkaszerződéssel) volt lehetőség. Az ország végleges elhagyását jogilag nem szabályozták. Az ötvenes évek végétől 1989-ig évente átlagosan kétezer ember vándorolhatott ki legálisan. Túlnyomó többségük hosszú, néha több éves procedúra után, vagyonát hátrahagyva, általában inaktív életszakaszban. Ugyanebben az időszakban viszont évente két-háromezer ember hagyta el illegálisan Magyarországot – többnyire a látogató- vagy turistautakat kihasználva.

g. A magánélet/emberi méltóság sérelmére elkövetett bűnök

A kommunista rezsim állambiztonsági szervei elvileg az állam biztonságát és a társadalom rendjét veszélyeztető, külső vagy belső személyekkel vagy csoportokkal szembeni harcra (ezek „elhárítására”) szerveződtek. A hatalomátvétel előtt és alatt a titkosrendőrségi eszköztárat is bevetették a kommunisták politikai ellenfeleivel szemben. Ekkor a szervezet legalábbis részben mint pártrendőrség működött. A hatalom megszerzését követően az állambiztonság 1956-ig számottevő önállóságot élvezett. Gyakorlatilag az ellenőrzése alá vonta az egész társadalmat. A titkosan gyűjtött információkat tárolták, rendszereztek és felhasználták a kommunista rendszer vélt, potenciális és valódi ellenfelei elleni eljárásokban. Az állambiztonsági szervek működését sem korlátozta sem civil (demokratikus politikai) sem bírói ellenőrzés. Más állami szervektől eltérően a párt ellenőrzése sem érvényesült, mert 1953-ig Rákosi Mátyás pártfőtitkár(-miniszterelnök) nagyrészt személyesen irányította az államvédelem munkáját.

1956 után a helyzet mit sem változott – az állambiztonsági munkát sohasem szabályozták például nyilvános, megismerhető jogszabályok. Ha voltak ilyenek, szigorúan titkosak maradtak. A párt irányító és ellenőrző funkciója viszont jobban érvényesült – a szervezet célpontjait elsősorban párthatározatok szabták meg (bár ezek sem voltak nyilvánosak), és egyes területeken csak pártszervek előzetes jóváhagyásával vizsgálódhattak. Ennek ellenére az állambiztonsági szervek a korszak végéig rendszeresen és tömegesen megsértették az állampolgárok magánszféráját, titkosan adatokat gyűjtöttek olyan személyekről, amelyek még az akkori rendszer fogalmai szerint sem jelentettek semmiféle veszélyt a közrendre. A titkosan szerzett adatok segítségével súlyosan beavatkoztak emberek életébe. Befolyásolták a nyilvántartottak és megfigyelték életpályáját, tanulmányait, emberi kapcsolatait.

Az államiztonsági szervek által nyilvántartott személyek (vagyis akikről különféle módszerekkel gyűjtött adatokkal rendelkeztek) száma a következőképpen alakult:

1953	1.200.000 fő
1956	550.000 fő
1957	650.000 fő
1963	246.659 fő
1970 k.	~ 200.000 fő
1980 k.	~ 185.000 fő
1989	164.900 fő

Ezen belül a különösen veszélyesnek tekintett személyek száma, akikkel kapcsolatosan aktív és folyamatos adatgyűjtés folyt, a következőképpen alakult:

1961	6.115 fő
1962	5.824 fő
1968	6.206 fő
1971	3.400 fő
1982	2.582 fő
1985	2.225 fő

Mindezt az állambiztonság hivatásos állománya (a korszak alatt létszáma általában ötezer fő körül mozgott) illetve hálózata (az állambiztonsági szolgálat nem-hivatásos titkos segítői) végezte. A hálózat (pontatlan köznyelvi szóhasználat az informátorok vagy „ügynökök”) létszáma az ötvenes évek folyamán átlagosan harmincezer fő körül mozgott. 1956 után a hálózat létszáma mintegy tízezer fő volt, a hetvenes-nyolcvanas években némileg ez alatt. Az állambiztonság *kapcsolatainak* (társadalmi, hivatalos, alkalmi stb. kapcsolatok) számára vonatkozó becslés nem készült, de alaposan feltételezhető, hogy felülmúlta a titkos hálózat létszámát.

h. A tulajdon- és vállalkozási jogok sérelmei

A fegyverszüneti egyezmény arra kötelezte a magyar államot, hogy kárpótolja a leszármazási alapú törvényhozás (zsidótörvények) alapján egyebek között a tulajdonban esett károkat. Egyben kötelezte arra, hogy tartsa tiszteletben a szabad tulajdonszerzés és vállalkozás jogait. Az 1945. évi földreform – előbb kormányrendelet, majd törvény formájában – a magyar társadalom történelmileg kialakult igazságtalanságainak korrekciójára szolgált. A földosztással az akkori demokratikus és nem-demokratikus politikai erők mindegyike egyetértett. Alapelveiről és végrehajtásáról azonban nem folytattak széleskörű társadalmi és szakmai vitát. A földtulajdont történeti-politikai kategóriákba sorolták. Egyes tulajdonosok (így a háborús bűnösök, az egyházak vagy a hazai német nemzetiség) birtokait elkobozták, mások esetében (úri és parasztbirtokosok) kárpótlást helyeztek kilátásba. Ez a kárpótlás azonban a demokratikus átalakulásig nem realizálódott.

A földreformmal a magántulajdon korlátozása nem állt meg. Az 1947-ben választott új nemzetgyűlés elfogadta a nagybankok államosítását, a tervgazdaság bevezetését (első hároméves terv). Az első hároméves terv még nem tartalmazott minden gazdasági egységre lebontott kötelező teljesítménymutatókat.

1948. márciusában puccsszerűen, a parlament és a kormány megkerülésével államosították a hazai tulajdonban lévő, száz munkásnál többet foglalkoztató ipari üzemeket (kivéve a külföldi tulajdonban lévőket). Ettől kezdve a gazdasági folyamatokat az állami tulajdon és az állami szabályozás kettőssége igen szűk területre korlátozta. Erre mutatott a budapesti értéktőzsde bezárása is. 1948-tól a magyar gazdaság államgazdaságnak tekinthető. 1949 végére, amikor már a tíz munkásnál többet foglalkoztató ipari üzemeket is államosították (sok esetben az ennél kisebb műhelyek sem kerültek el az államosítást), a mezőgazdaságot leszámítva a gazdasági-társadalmi szinte teljessége az állam, s így az egypárt irányítása alatt állt.

1948 augusztusában Rákosi Mátyás kommunista pártfőtitkár bejelentette a mezőgazdasági termelészövetkezetek szervezésének kezdetét. Az 1945 után legnépesebbé váló társadalmi csoportra, a kistulajdonos parasztságra elviselhetetlen adó- és beszolgáltatási terhek neheztedek. Ennek következtében nagy tömegei hagyták ott gazdaságaikat és a városokban az ipari segédmunkások tömegeit gyarapították. A gazdagparasztságot szovjet-orosz terminológiával kulákoknak nevezték. Róluk 1948 után külön nyilvántartásokat vezettek (*kuláklista*). Gazdaságaikra külön büntető adóterheket vetettek ki. Ennek következtében a magyar falu elitje megtört, szétszóródott. A politikai elképzelések szerint az egyéni gazdálkodás terhei a kollektív gazdaság felé terelték volna a szegény- és középparaszti réteget. Ám ezt az 1948-ban kezdődő, 1951-1953 között valóban kemény kollektivizálási kampányok sem tudták elérni. Többek között azért sem, mert a begyűjtési rendszer a tsz-ekre semmivel sem háritott kisebb terhet, mint az egyéni gazdákra. A kampányok „alacsony hatékonyságát” mutatja, hogy 1953-ra a szövetkezeti szektor csak a szántóterület 26 %-án gazdálkodott (a mezőgazdasági keresők valamivel kevesebb, mint egyötödét tömörítve). Ezzel szemben az egyéni gazdák (a keresők 68 %-a) még mindig kezében tartotta a szántóterület 56 %-át.

1953 után Nagy Imre korrekciós politikája enyhítette az egyéni parasztok terheit. A kuláklista megszűnt, az erőszakkal szervezett tsz-ek egy része feloszlott, illetve lehetőség nyílt az egyéni kilépésre. (Igaz, igen hátrányos feltételek között, mert a kilépők sem eredeti „bevitt” földjeiket, sem felszerelésüket nem kapták hiánytalanul vissza, ellenben a közösség terheit „magukkal vitték”). Az 1956-os forradalom alatt a mezőgazdasági szövetkezetek nagy része spontán módon feloszlott.

1958 elejétől a kommunista vezetésben – részben a szovjet vezetés ösztönzésére – új politikai vita bontakozott ki a mezőgazdaság kollektivizálásáról. Az egyik irányzat gyors szövetkezetesítést sürgetett, egyetlen mindent elsőprő kampánnyal, az erőszakot sem

mellőzve, az életszínvonallal, áruellátással mit sem törődve. Ez a terv ugyanúgy az agrárproletariátusra, a parasztság „legöntudatosabb” részére kívánta építeni a kollektivizálást, mint az ötvenes évek elején. A másik felfogás is a szövetkezet mellett volt, de más utat ajánlott. Javaslatuk lassú, óvatos, fokozatos, az erőszakot mellőző, a termelés szintjét legalábbis fenntartó átszervezés volt. 1958 decemberében a párt Központi Bizottsága Kádár javaslatára olyan forgatókönyvet fogadott el, amely a két elképzelés szintézisére törekedett. Az átszervezés nyomán létrejött szövetkezetekbe beépítették a minimális magántulajdont (háztáji gazdaság) és magánkezdeményezést (részesművelés). Kirekesztés helyett kifejezetten törekedtek a középparasztok, sőt a még a faluban maradt egykori gazdagparasztok szövetkezetbe való bevonására. Bár a szervezést a régi mintára vidékre küldött funkcionáriusokkal és „munkásaktívakkal” indították, gondjuk volt rá, hogy megnyerjék a falvak legtekintélyesebb embereit. Az 1956-os remények tovatűnte után, az általános terror emlékezetének hatása alatt a falusi társadalom beletörődött a változásba. A kollektivizálás befejezésére 1961 tavaszán került sor. A földtulajdon kb. 95 %-a termelőszövetkezetek illetve állami gazdaságok kezelésébe (majd a hatvanas évek közepétől birtokába) került.

A kommunista rendszer a tulajdonszerzést is korlátozta. A mezőgazdaság kollektivizálása után a termőföld adásvétele magánszemélyek között nem volt lehetséges. Az állampolgárok nem szerezhettek más termelési célú magántulajdont sem. A kisipar és a kiskereskedelem 1949 és 1953 között alig volt lehetséges a magas adóterhek és a politikai nyomás miatt. 1953 után valamivel szabadabb lehetőségek nyíltak előtte, de lényegében családtagok, vagy legfeljebb 1-5 alkalmazott foglalkoztatására nyílt lehetőség. Az ötvenes évek elején a nagyobb városokban – elsősorban Budapesten – államosították a házingatlanokat is (egészen a családi házakig – utóbbiakat 1956 után ismét magántulajdonba adták. Csaknem a Kádár-korszak végéig fennmaradt az a korlátozás, hogy egy magánszemély csak egy lakó- és egy ún. üdülőingatlan birtokolhatott. (A családtagok tulajdonszerzésével azonban ezt a rendelkezést sokan kijátszották.) A tulajdonszerzés és a vállalkozás szabadságának korlátozása egészen az 1989-es rendszerváltozásig fennmaradt. 1979-től a rezsím szabad utat adott bizonyos termelő célú vállalkozási formáknak (gazdasági munkaközösségek, vállalati gazdasági munkaközösségek, küsszövetkezetek stb.), ám 1988-ig ezek sem szerezhettek komolyabb értékű magántulajdonú termelőeszközöket, alig foglalkoztathattak külső munkaerőt stb.

i. Állami terror a társadalommal szemben

1946-ban a nemzetgyűlés törvényt fogadott el „a demokratikus államrend védelméről” (1946:VII. tc.). A rendkívül súlyos szankciókkal fenyegető törvény nem határozta meg pontosan sem az államrend sérelmére elkövetett tevékenységeket, sem magát az államrendet. Így alkalmazása a bűnüldöző, ügyészi és bírói szervezeteken és testületeken múltott. Ahogyan szó esett róla, a politikai rendőrség kezdettől a kommunista párt közvetlen irányítása alatt állt. Így a párt a törvény „gumiparagrafusait” alkalmazva az állami terror eszközeit is felhasználta politikai ellenfeleivel szemben a hatalom átvétele során. Ennek egyik első iskolapéldája volt az 1946-47 fordulóján kezdeményezett ún. összeesküvés (Magyar Közösség-) per, amelyben csaknem háromszáz embert ítéltek el.

A hatalom átvétele azonban nem vetett véget az állami terrornak. Éppen ellenkezőleg, növelte intenzitását. A politikai rendőrség fellépett a kommunista rendszer valamennyi vélt és valódi ellenségével szemben. Minden eltérő politikai véleményt eleve üldözendő tartottak. Minden szuverén köz-és magánéleti megnyilvánulás gyanúsnak – s ezért „megelőzési” okokból üldözendőnek – számíthatott. A Rákosi-vezetés valóságos hadiállapotot alakított ki a magyar társadalommal szemben. Az ötvenes évek elején mindenki célponttá válhatott, biztonságban senki sem érezhette magát. Léteztek azonban társadalmi-politikai szempontok alapján kiemelt s ezért fokozottan üldözött „ellenségek”.

Ilyenek voltak az egyházi emberek és a vallásukat gyakorlók, kivált, akik világnézetüket nem próbálták elrejtetni. (Lásd 1. d.) A Mindszenty-per (1949), Ordass Lajos evangélikus püspök pere (1950), Grósz József katolikus kalocsai érsek pere (1951) csupán a jéghegy csúcsai voltak. Az ötvenes évek elején százával tartóztattak le papokat és egyházi aktivistákat, internálták vagy lakó- és munkahelyük, plébániájuk vagy parókiájuk elhagyására kényszerítették őket.

Kiemelt célpontnak számított a háború előtti arisztokrácia, a politikai, gazdasági, katonai elit, és a volt felső középosztály. Noha számuk az 1945-ös, illetve 1947-48 körüli emigrációs hullámok alkalmával alaposan megcsappant, anyagi alapjaikat a földosztás és az államosítás gyakorlatilag megszüntette, továbbra is üldözték őket. Bár jogosultak voltak nyugdíjra, megvonták járandóságukat. Ugyanezen körből 1951 májusában egy háború előtti belügyminiszteri rendelet alapján néhány nap alatt egyedül Budapestről csaknem 15 ezer embert telepítették ki. Többségüket távoli falvakban, helyben ugyancsak üldözött volt gazdagparasztok házaiba szállásolták, de több mint hétezeren gyakorlatilag kényszermunkát végeztek a Hortobágyon létesített munkatáborokban.

Magyarország legnépesebb társadalmi csoportja az ötvenes évek elején még a parasztság volt. (A velük kapcsolatos jogsértésekről lásd még 1. h.) A tulajdon sérelmei, az elviselhetetlen gazdasági terhek (adó, beszolgáltatás) mellett a parasztság is hatványozottan szenvedett az állami terrortól. 1953 elején még a föld művelési kényszerét is bevezették – aki nem gondoskodott földje megműveléséről, hanem a városban, az iparban keresett menedéket az adóprés elől, büntetést kapott. Ily módon a jobbágyrendszerre emlékeztető röghözkötöttségi rendszert próbált a hatalom kialakítani. Hiába: a parasztság már korábban tömegével hagyta ott földjét, mely nem biztosította a megélhetést. 1949-1952 között közel 180 ezer fő csaknem 1,8 millió katasztrális holdat ajánlott fel az államnak (ebből csaknem 1 millió hold volt "kulákföld"). Akik megpróbálták folytatni a gazdálkodást, azok számíthattak arra, hogy előbb-utóbb összeütközésbe kerülnek az államhatalommal. A begyűjtésről szóló rendeletek 1951-től büntető szankciókat is tartalmaztak, többek között "a közellátás veszélyeztetésének vétségét", később büntették. Emiatt több százezer paraszt ellen indítottak eljárást, és 1948-1956 között a bűncselekményért 193 826 főt ítélték el a bíróságok, 1951-53 között egyedül több, mint 120 ezret.

A parasztságot sújtó terror nyomán vidéken és a kisebb városokban ellenállási szervezkedések bontakoztak ki. Egyes helyi csoportok regionális, sőt országos szintű szervezeteket is megpróbáltak létrehozni (pl. Fehér Gárda). Röplapokat terjesztettek, igyekeztek felfegyverkezni. Az államvédelem, részben provokátorok útján azonban sorra felszámolta a szervezkedéseket, tagjaira súlyos büntetéseket szabtak ki. Magyarországon 1945 és 1956 között óvatos becslések szerint négy-ötezer fő folytatott aktív, tudatos ellenállási tevékenységet.

A munkásságot a kommunista propaganda „uralkodó osztályként” határozta meg. Ez azonban nem volt több szólamnál. (Kétségtelen, hogy az ipari munkások párthoz leghűségesebb képviselőit „kiemelték”, s akár gyárigazgatók, miniszteriális tisztviselők lehettek, de ez elenyésző kisebbség maradt. A funkcionáriussá válók hamar elfelejték, honnan is jöttek.) A munkásság elveszítette sztrájkjogát. 1952-re az életszínvonal az 1949-eshez képest is 20 %-kal csökkent. A munkások kénytelenek voltak más eszközökkel ellensúlyozni helyzetük romlását. Csakhogy az államhatalom e formákat is drákói szigorral üldözte. A munkahelyéről mulasztó, a magasra srófolt normát nem teljesítő munkás "tervbüntettet" követett el, ha éppen nem "szabotázs" minősülő cselekményt. 1951-től büntették a munkahely önkényes megváltoztatását is – ezzel próbálták kivenni a munkások kezéből a szinte legrégebbi, s legutolsó lehetőséget, a munkahelyváltoztatását. Bár ezekben az években „önkéntes kilépésért” több tízezer elmarasztaló ítélet született, a titkos statisztikák kimutatták, hogy az önkényes munkahelyváltoztatók száma ennek sokszorosára rúgott.

Az értelmiség és régi középosztály a sztálinista rendszerben többé-kevésbé eleve gyanúsak, ha nem éppen ellenségnek számított. A régi középosztályból kikerült fiatalok érezhették leginkább úgy ezekben az években, hogy semmiféle jövőjük nincs (lásd 1. e. és 1. f.). Ezért soraikból próbáltak legtöbbször illegálisan külföldre menekülni, ők vettek részt leginkább a szórványos ellenállási akciókban. Így nagy számban kerültek börtönökbe és internálótáborokba.

1949-től a kommunista vezetésben is egymást követték a tisztogatási hullámok. Csupán a politikai elit soraiból csaknem száz halálos áldozatot követeltek a belső leszámolások. Egy részükre szovjet kezdeményezésre került sor. Rajk László (1946-48-ban belügyminiszter) semmiféle politikai különvéleményt nem képviselt, de összetűzésbe keveredett Péter Gáborral, az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) parancsnokával valamint Farkas Mihály honvédelmi miniszterrel. Rajkot azzal vádolták, hogy az amerikaiak és a jugoszlávok „zsoldjában” fegyveres hatalomátvételt, antikommunista puccsot tervezett Magyarországon. A vádiratot maga Rákosi írta, s Sztálinnal kettesben véglegesítették a szöveget 1949. augusztus végén. A perre a kommunista országokban megrendezett nagyszabású persorozat részeként került sor. Rajk a párt iránti odaadásból, vagy rájőve sorsa kilátástalanságára, beismerte a képtelen vádakat. 1949. szeptemberében nyilvános („kirakat”) perben halálra ítélték és kivégezték. A következő években több száz kommunista és volt szociáldemokrata vezető kádert, a hadsereg egy sor tábornokát és főtisztjét is letartóztatták. Az állami terror 1950-ben elérte magát az állambiztonsági szervezetet is, sőt 1953. első napjaiban magát Péter Gábor altábornagyot is letartóztatták. 1952-53. fordulóján szovjet mintára antiszemita kampány söpört végig az uralkodó eliten. Péter letartóztatása csak nyitány volt, valószínűleg még sokan jutottak volna erre a sorsra, ha Sztálinnal 1953. március 5-én nem végezték egy súlyos agyvérzés. Meg kell jegyezni, hogy a kommunista elit köréből kikerülő áldozatok száma eltörpül a magyar társadalom áldozataihoz képest.

1953-ban a Nagy Imre kormány számottevően enyhítette az állami terrort. (A magyarországi kommunista rezsim állami terrorjáról és az első enyhítő intézkedésekről szóló számadatokat lásd az 1. k. pontban.)

Az 1956-os magyar forradalom leverésekor még a szovjet fegyveres intervenció megindulása előtt Moszkvában ellenkormányt hoztak létre Kádár János vezetésével. November 4-i nyilatkozatában Kádár azt ígérte, hogy senkit sem fognak üldözni azért, „mert az elmúlt idők eseményeiben részt vett.” A szovjet csapatok mellett Magyarországra küldött KGB-részlegek már novemberben több ezer embert tartóztattak le, akiknek egy részét (mintegy ezer főt) kárpátaljai szovjet börtönökbe deportáltak. Ez a lépés felidézte az 1945-ös állapotokat, ami Kádár számára kínos volt, ezért szorgalmazta a deportálások leállítását (az elhurcoltakat visszahozták, sőt sokat szabadlábba is helyeztek). A közvetlen rendfenntartás és az elrettentés feladatait december közepére átvette a magyar *karhatalom*, valamint a rendőrség kötelékén belül újjászervezett állambiztonsági szervezet.

December elején a kormány statáriumot hirdetett, gyorsított bíraskodást vezetett be. Egymást érték a letartóztatások. A tiltakozó demonstrációkat a karhatalom több helyen sortűzzel fogadta. December 8-án a több mint ötven halálos áldozatot követelő salgótarjáni sortűz hírére a Központi Munkástanács 48 órás általános sztrájkot hirdetett – válaszul másnap betiltották valamennyi területi munkástanács működését. A munkástanács vezetőit tárgyalás ürügyén a Parlamentbe hívták, ahol letartóztatták őket. Újra bevezették az internálás intézményét. December közepén végrehajtották az első statáriális halálos ítéleteket, olyan személyeken, akiknél fegyvert találtak. 1957. január 12-én a sztrájkra való felhívás büntetése is kiterjesztették a statáriális eljárást.

A forradalomért való tömeges bosszúállás csak akkor következett be, amikor az ellenállásnak már alig maradt jele. Február közepén a Fővárosi Bíróságon nagyszabású kirakatper kezdődött, amelynek vádlottai az egyik november 4. utáni budapesti ellenálló csoport tagjai,

Tóth Ilona és társai voltak. A per az „ellenforradalmi szervezkedést koncepciós elemekkel és egy hátborzongató gyilkossági történettel „fűszerezte”. 1957 márciusában Moszkvában Kádár János abban is megegyezett a szovjet vezetéssel, hogy a megtorlást felgyorsítják. Döntés született arról, hogy a perek zárt ajtók mögött a nyilvánosság kizárásával folyjanak. Ebben feltehetően a már ekkor kibontakozó nemzetközi tiltakozás játszott szerepet. Amikor e határozatok megszülettek, egészen elszórt jelenségek kivételével semmiféle ellenállásról sem lehetett szó. 1957 áprilisában létrehozták a népbíróóságokat. Már nem csupán a november 4. után ellenállók, hanem a forradalom alatt, sőt az „előkészítés” (a pártellenzéki mozgalom) során szerepet játszókat is tömegesen tartóztatták le. A tömeges bosszúállás egészen 1959 tavaszáig tartott, amikor sor került az első, részleges amnesztiára.

A Rákosi-korszak állami terrorjának célpontjai az egész társadalomból kerültek ki. Az 1956 utáni megtorlásnak viszonylag pontos célpontjai voltak. Három fő célcsoport különböztethető meg.

- Az elsőt azok a 18-25 év közötti, esetleg még fiatalabb, többnyire szakképzetlen, gyakran periférikus helyzetű szakképzetlen városi munkások, ipari tanulók és sorkatonák alkották, akik részt vettek a fegyveres harcokban, vagy kapcsolatban állottak felkelő alakulatokkal. Az ítéletek számszerűen kisebb hányada esik rájuk, de közülük kerültek legtöbbször a statáriális és népbíróóságok elé. Ők kapták a legkeményebb börtönbüntetéseket, közülük került ki a legtöbb halálra ítélt.

- A számban legnépesebb második csoportot az üzemi munkástanácsok, valamint a helyi forradalmi bizottságok tagjai alkotják. Többségük 28-35 év közötti munkás, közvetlen termelésirányító, paraszt, kisebb számban értelmiségi (tanár, tanító), szűkebb környezetében tekintéllyel bíró ember volt. Ők alkották a forradalom önszerveződő helyi elitjét. Velük szemben általában rendes bíróságok jártak el, s enyhébb ítéleteket kaptak.

- A harmadik, kisebb létszámú „célcsoport” az 1956 előtti pártellenzéki értelmiségieké, akik azonosultak a forradalom demokratikus és nemzeti célkitűzéseivel, és részt vettek a november 4-e utáni ellenállásban.

Az első csoportba tartozók közül az elnyomó gépezet igyekezett mindenkit felderíteni és megbüntetni. A másik kettő esetében (s különösen a harmadikban) bizonyos „válogatás” érvényesült. Ez általában nem elvi alapon történt.

A bosszú csúcspontját Nagy Imre 1958 június 16-i kivégzése jelentette. A forradalom miniszterelnöke 1956. november 4-én a budapesti jugoszláv követségre menekült. November 22-én a kormány bántatlanság ígéretével kicsalta onnan Nagyot és elvbarátait, s Romániába internálta őket. 1957. április 14-én Nagyot Romániában letartóztatták és Budapestre szállították. Vizsgálatát és perét végig egyeztetették Moszkvával. 1958 február elején megkezdődött a tárgyalás, amelyet egy (szovjet kérésre történt) halasztás után 1958. június 9. és 15. között folytattak le. A volt miniszterelnök tagadta bűnösségét, nem ismerte el a bíróság illetékességét; a halálos ítélet kimondása után nem kért kegyelmet. Június 16-án hajnalban Nagy Imrét, Maléter Pál volt honvédelmi minisztert és Gimes Miklós pártellenzéki újságírókat kivégezték (a per vádlottai közül Losonczy Géza volt államminiszter még 1957. decemberében a börtönben meghalt, Szilágyi József újságírókat pedig külön perben ítélték halálra 1958. áprilisában). Az 1956 utáni megtorlás többi áldozatához hasonlóan Nagyékát is jeltelen sírokba temették.

1960-ban és 1963-ban két további amnesztiára is sor került. Bár az utóbbit a propaganda „általánosnak” nevezte, a börtönökben továbbra is maradtak 1956 miatt bebörtönzöttek (akik visszaesők voltak, vagy akiket a fegyveres harcban való részvételért „meg nem határozható számú gyilkossági kísérletért” ítélték el). Magyarországon egészen a nyolcvanas évek végéig voltak politikai perek, ha csökkenő számban is. Rendszerint „izgatás” (rendszerellenes nézetek hangoztatása, olykor csak egy-egy politikai vicc elmondása) volt a vád.

Az 1956-os forradalmat követő megtorlások után az állambiztonság figyelme a fiatalok nonkonformista törekvései felé fordult. Az ifjúsági szubkultúrák tagjait rendszeresen operatív megfigyelés- és feldolgozás alá vonták. Az operatív munka végén számos fiatal ellen hoztak ítéletet, illetve adminisztratív intézkedésekkel szorították őket a társadalom peremére. A rendszer gyakran élt a fizikai megfélemlítés eszközével, különösen fesztiválok, koncertek, labdarúgó mérkőzések alkalmával. A hatvanas évek elején gyakran a nyugatias öltözködés, a szokatlan (hosszú) hajviselet, szakáll stb. elegendő volt a rendőrség erőszakos fellépésére. A rendőrség megfélemlítő tevékenységéhez segítséget nyújtott a kommunista párt miliciája, a Munkásőrség, illetve a kommunista fiatalokból toborzott félkatonai szervezet, az Ifjú Gárda. A hetvenes évek elején a spontán március 15-i ellenzéki demonstrációkat brutálisan verték szét, több fiatal résztvevőt bebörtönöztek. Börtönbüntetést kaptak a katonai- vagy a fegyveres szolgálatot lelkiismereti okokból megtagadók is. A negyvenes évek végétől a hatvanas évek elejéig tartó terror tapasztalatai mélyen beépültek a magyar társadalom tudatába. Elrettentő erejük egészen a hetvenes évek végéig érvényesült.

j. Büntetőeljárás jogszértések

Amint fentebb az 1. i. pontban említettük, a társadalommal szembeni terror, ezen belül a büntetőeljárások túlnyomó többsége hamis vádakon alapult. Elszenvetői többnyire semmiféle aktív rendszerellenes tevékenységet nem folytattak. Demokratikus jogállamban politikai meggyőződése miatt senkit sem lehet üldözni. Normális körülmények között a fennálló jogszabályok sem adtak volna lehetőséget ilyen eljárások megindítására.

Az eljárások azonban más módon is jogsértők voltak – s ennyiben a kommunista rendszer rendszeresen és tömegesen áthágta saját jogszabályait is. A politikai rendőrség vizsgálati szervei fölött semmiféle törvényességi és intézményes ellenőrzés nem állt. Ezek a szervek éveken át – elsősorban 1947-53-ban, de 1953-63 között is – tömegesen alkalmaztak törvénytelen és embertelen módszereket. Az előzetes letartóztatás időtartamát nem maximálták. A letartóztatástól az ítéletig gyakran évek teltek el. A gyanúsítottakkal szemben – különösen 1947 és 1953 között – brutális kínvallatási módszereket alkalmaztak: fizikai bántalmazást, pihenés- és alvás megvonást, éheztetést stb. Vannak adatok tudatmódosító szerek alkalmazásáról. Nyomásgyakorlás céljából letartóztattak családtagokat és hozzátartozókat (például Mindszenty bíboros édesanyját). A gyanúsítottak nem érintkezhetek jogi képviselőikkel. Az ügyészségi szakasz általában formális volt és a rendőrségi vizsgálat „eredményeinek” megismétlésére szorítkozott. A vádiratokat gyakran a politikai rendőrség fogalmazta – ez történt például Nagy Imre és társai esetében 1958-ban. A tárgyalási szakaszra a vádlottak nem választhattak szabadon védőt (csak a rendszer számára megbízható ügyvédek titkos listájáról). A vádak „bizonyító” anyagát többnyire kizárólag a vádlottakból erőszakkal kicsikart beismerő vallomások alkották. Ha más bizonyító anyagokat használtak, azok jelentős része – akárcsak a tanúvallomások egy része – hamisított volt. Bírói függetlenségről egyes eseteket leszámítva szó sem lehetett. Az ítéletek mértékét politikai megfontolások (egyes esetekben pártvezetők egyenes utasításai) illetve az állambiztonság ajánlásai szabták meg. A pereket a nyilvánosságtól elzárva folytatták, kivéve az előre „preparált” kirakatpereket. A politikai foglyok a jogerős ítélet után sem találkozhattak hozzátartozóikkal (legfeljebb ritkán és kiszámíthatatlan rendszerességgel), nem kaphattak kedvezményeket. Embertelen körülmények között töltötték büntetésüket, nem részesültek megfelelő egészségügyi és más ellátásban. 1953-ig a büntetésvégrehajtás is az államvédelem felügyelete alatt állt, legalábbis a politikai elítéltekre vonatkozóan. Ez a gyakorlat 1953-tól, de főleg a hatvanas évek elejétől kezdve valamelyest enyhült (így például a letartóztatottak tömeges és rendszeres fizikai bántalmazása visszaszorult), de néhány eleme fennmaradt a rendszerváltozásig.

k. Az állami terror dimenziói

Magyarországon máig nem készült teljeskörű statisztika az állami terrorról. Így annak dimenzióit csupán néhány részadattal, esetenként becslésekkel tudjuk érzékeltetni.

- 1946 és 1956 között az államrend védelméről szóló törvény alapján – tehát szorosan vett politikai bűntettekért (izgatás, tiltott határátlépés, kémkedés, hűtlenség, hazaárulás, szervezkedés, lőfegyverrel való visszaélés *címén*) 42.679 főt ítéltek el. (Ebben a számban nincsenek benne a háborús és népellenes bűntettekért elítéltek, akiknek száma ugyanezen időszakban 28.459 fő)

Időszakokra bontva:

Büntetőbíróságok

1946-49 5.861

1950-53 26.507

1953-56 5.527

Katonai bíróságok

1946-56 4.784

- A közellátás érdekei elleni vétségért ill. bűntettért 1948 és 1956 között 193.826 főt ítéltek el.

Időszakokra bontva:

1948-50 51.965

1951-53 120.200

1954-56 21.661

- 1951-53 között lakhelyükről kitelepítettek 22 ezer főt

- 1949-53 között bírói ítélet nélkül őrizetben tartottak (internáltak) 6 ezer főt. A legszörnyűbb körülmények között a recski internálótábor foglyait őrizték. Az 1950-1953-ban itt őrzött 1300 fogoly közül mintegy 300-an haltak meg vagy szenvedtek maradandó sérüléseket az alultápláltság és őrség brutalitása következtében.

- A represszió dimenzióit érzékelteti az 1953-as enyhítő intézkedécsomag néhány adata is. Egy 1953 november 18-án kelt összefoglaló jelentése szerint a “közkegyelmi intézkedések közel 748.000 személyt érintettek. A börtönökből 15.761 fő szabadult ki (csaknem 40 ezer fogolyból). Az internálótáborokban (Recsk, Kistarcsa, Kazincbarcika, Tiszalök) fogvatartott több mint ötezer főből október végéig 3234-en szabadultak – de 659 fő ellen bírósági eljárást indítottak (politikai bűncselekmények vádjával). A tiszalöki táborban fogvatartott volt hadifogoly külföldi állampolgárokat (kb. 1200 fő) késő ősszel nagyrészt Nyugat-Németországnak adták ki. A rendőrségi internálótáborokból mintegy félezer ember szabadult ki. A Hortobágyra kitelepített 7.281 fő vissznyerte szabadságát, mint ahogy megszüntették a Budapestről kitelepített 13. 670, illetve a vidéki városokból kitiltott 1.194 fő kényszerlakhelyhez kötöttségét. 427 ezer személy pénzbüntetését törölték. A kihágási bíróságok majdnem 230 ezer személy ügyében szüntette meg a folyamatban lévő eljárást. Bírósági eljárás, ügyészégi vagy rendőrségi nyomozás csaknem 29 ezer fő ellen szűnt meg a közkegyelem folytán. Négy és félezer ember rendőri felügyeletét oldották fel.

- Az 1956-os forradalom leverése után 1956 végétől 1959-ig legalább 35 ezer ember ellen indult rendőrségi-ügyészégi vizsgálat politikai „bűncselekmények” gyanújával. A forradalomban való részvételért 26.621 embert ítéltek el. Ezen kívül körülbelül 13 ezer ember került hosszabb-rövidebb időre az újra felállított internálótáborokba (Tököl, Kistarcsa).

- A hatvanas évek elejétől a politikai elítéltek száma jelentősen csökkent. Egy 1971-ben készült állambiztonsági jelentés az 1966-70 között izgatás miatt eljárás alá vontak számát a következőképp adja meg

1966 991 fő

1967 529

1968 614

1969 425

1970 400

Egy másik összefoglaló a hetvenes évekből a politikai okok miatt börtönbüntetésre ítéeltokról:

	Büntetésüket megkezdők	Szabadulók	Büntetésüket töltők
1971	135 fő	130	387
1974	90 fő	163	239
1975	94 fő	148	184
1977	102 fő	109	159

A számadatokból kiderül, hogy a hatvanas-hetvenes években évente néhány száz esetben indult politikai okokból büntetőeljárás (nagy többségük izgatásért), feltehetően az eljárások több mint fele végződött ítélettel, s évente kb. száz főt szabadságvesztéssel büntettek. A nyolcvanas években ezek a számok valószínűleg tovább csökkentek. Jogvédő szervezetek adatai szerint azonban még 1988-ban is indult eljárás izgatási ügyben Magyarországon.

- Ami a politikai okokból halálra ítélték és kivégezettek számát illeti (a háborús és népellenes bűnösök nélkül), a rendelkezésre álló számadatok a következők:

A büntetőbíróságok által halálra ítélték és kivégezettek száma, 1946-56 338

A katonai bíróságok által halálra ítélték és kivégezettek száma, 1946-56 147

Az 1956-os forradalomban való részvételért

halálra ítélték és kivégezettek száma, 1956-1961 228

A büntetőeljárások során illetve börtönökben brutalitások miatt elhunytak száma egyelőre pontosan nem ismert, de a teljes korszakban elérheti a néhány száz főt is. Halálos ítéletekre és kivégezésekre politikai okokból 1961 után is sor került Magyarországon, elsősorban kémkedési ügyekben. Ezek száma tízes nagyságrendű.

I. Az 1956-os forradalom áldozatai

A magyarországi kommunista rezsím jogsértéseinek különleges fejezete az 1956-os forradalom idején alkalmazott állami terror. 1956. október 23-án a részben reform-, részben rendszerváltó követelések mellett békésen tüntető debreceni és budapesti emberekre a karhatalom (központi parancs nélkül) tüzet nyitott. Már ekkor halálos és sebesült áldozatokkal járt a beavatkozás. A fővárosban spontán fegyveres ellenállás szerveződött. Október 23-ról 24-re virradóra a Magyarországon állomásozó (és az országba frissen bevonuló) szovjet csapatok bekapcsolódtak a harcokba a rezsím oldalán. Hogy a moszkvai döntésben mekkora szerepet játszott Gerő Ernő és magyar kommunista párt- és állami vezetés kérelme, pontosan nem eldönthető. De kétségtelen: *volt ilyen kérés*, amelyet továbbítottak a szovjet vezetésnek.

A magyar belső karhatalom és a szovjet csapatok a következő napokban több helyen is sortüzet nyitottak fegyvertelenül demonstráló civilekre. Október 31-én – három nappal a budapesti tűzszünet után – a szovjet kommunista párt elnöksége úgy döntött, újabb katonai intervencióval vet véget a magyar forradalomnak. A Moszkvában szervezett új hatalmi központ – a Kádár János vezette ellenkormány – nem kérte az intervenciót, mely megalakulásakor már folyamatban volt. Ám megtette ezt nyilvánosan és demonstratív módon akkor, amikor pár órával a katonai akció megindulása után erre módja nyílt. 1956. november 4. után is számos esetben megtörtént, hogy szovjet vagy magyar csapatok békés tiltakozó tüntetőkre nyitottak (sor-)tüzet.

A fegyveres harcok áldozatainak főbb adatai:

- *A sebesültek száma (fő) 1956. október 23. - december 31. között*

	Budapest	Vidék	Összesen
Összesen	16 700	2 526	19 226

- *Halálozások száma 1956. október 23.–1957. január 16. között*

Haláleset helye	Anyakönyvezett, exhumált, bejelentett	Egyéb	Összesen
		haláleset (<i>fő</i>)	
Budapest	1945	kb. 100	kb. 2045
Vidék	557	kb. 50	kb. 607
Összesen	2502	kb. 150	kb. 2652

A statisztikák a korabeli anyakönyvi és temetői nyilvántartásokon alapulnak. Több esetben az anyakönyvi bejegyzéskor természetes halálesetnek tüntették fel a harcok vagy sortüzek áldozatait. Ezért a fegyveres események áldozatainak száma a közölnél nagyobb. Kb. 350 ember esett áldozatul az államvédelmi karhatalom, a Magyar Néphadsereg, a Szovjet Hadsereg, a Honvéd és Belügyi Karhatalom sortüzeinek 1956. október 23. és 1956. december 12. között.

2. Az elkövetett jogsértések értékelése a nemzetközi jog szempontjából

E jelentés összeállítója történész, a tárgyalás logikája és nyelve mindenekelőtt történeti. A *bűn* illetve a *jogsértés* szó a szövegben ennek megfelelően két értelemben is szerepel.

Egyrészt mint olyan *jogsértő cselekedetek, politikák és magatartások* összessége, amelyek megállapítása az egyetemes emberi és polgári jogokhoz, mint az európai demokratikus *jogállam* illetve a demokratikus politika normáihoz való viszonyításból adódik. A jogsértő cselekedeteket a kommunista rezsim saját ideológiája, illetve az erre alapuló gyakorlati, hosszabb vagy rövidebb távlatú célkitűzései megvalósítása során követte el. Ezekhez részben saját jogi (vagy kvázi-jogi) alapot teremtett (törvényeket hozott, rendeleteket alkotott stb.), részben ezek híján folytatott jogsértő gyakorlatot. Emiatt e cselekedetek és politikák jogsértő volta elkövetésük idején nem volt feltétlenül nyilvánvaló. Aki elfogadta a kommunista ideológiát és osztotta a kommunista jogfelfogást, e cselekedeteket és politikákat részben törvényesnek, részben magasabb rendű (akár távlatában humánus) célok érdekében állónak tarthatta. Meg kell azonban jegyezni, hogy Magyarországon és a szovjet típusú rendszerekben a teljes történeti periódusban éltek olyanok, akik a rendszert demokratikus jogállami normák alapján ítélték meg. Egy részük hangot adott bírálatainak, ezzel jelentős kockázatot vállalt.

Másrészt a bűn szót használjuk azokra a cselekményekre is, amelyek még a kommunista rezsim jogszabályaival, sőt elveivel is szembenálltak, mégis rendszeresen és a rendszer működési logikájából egyenesen adódóan elkövettek őket. A kommunista rezsim államalkotmányokat alkottak. Ezek biztosították az említett emberi és polgári jogokat – így az emberi méltósághoz való jogot, a vallás- és gyülekezési szabadságot, vagy az önkifejezés jogát. Ugyanakkor más jogszabályok, intézmények és gyakorlatok széles hálóját fojtotta meg ugyanezen jogokat. Bizonyos állami szervek működésük során hosszabb időn keresztül flagrális jogsértések tömegét követték el. Megsértették az akkor fennálló törvényeket és jogszabályokat is. Ennek legszembetűnőbb példája a politikai rendőrség illetve a vele összefonódott igazságszolgáltató és közigazgatási testületek gyakorlata.

Helyes lett volna a jelentésben végig egyértelműen elkülöníteni a *bűn* (*jogsértés*) kétféle használatát. Ez azonban alig volt lehetséges. A kommunista rezsim alapvető jellemvonása volt, hogy saját jogszabályait lényegében szabadon kezelte. Saját jogszabályait sem tartotta tiszteletben. Jogszabályok írták elő például, hogy a magántulajdon milyen típusait, milyen mértékben államosítják. Hasonlóképpen, hogy az egyénileg gazdálkodó parasztok milyen közterheket viselnek. Ennek ellenére a végrehajtó szervek szándékosan és tömegesen

túllépték ezeket a határokat. Ezért alig lehetséges az egyes jogsértésekben elkülöníteni az egyik illetve a másik értelmezést.

A kommunista rezsimek sokat emlegetett flexibilitása, revízióra való képessége mindig csak a második értelemben vett bűnök elismerésére korlátozódott. Kétségtelen, hogy ezen a téren egyes kommunista rezsimek – köztük a magyar is – esetenként egészen a rehabilitációig és kárpótlásig mentek el. De ezt sem tették soha teljes körűvé. Ellenkezőleg, igen szűk körben, diszkriminatív módon alkalmazták őket, amivel további jogsértést követtek el. A „kommunista projekt” alapvető céljaival kapcsolatos normatív jogsértések elismerésétől és reparációjától pedig egészen a rendszerváltozás időszakáig elzárkóztak.

Arra kérdésre, hogy a magyarországi kommunista rendszer jogsértései hogyan definiálhatók a nemzetközi jog szempontjából, helyütt elegendő annyit leszögezni: ez a kérdés Magyarországon is hosszú évekig tartó vita tárgya volt. (A 3. részben szólunk e viták főbb állomásairól.) A józan ész és az egészséges erkölcsi érzék egyaránt arra juthat, hogy legalábbis a magyar társadalommal szemben alkalmazott állami terror (illetve ennek 1956-os különleges esete) az emberiség elleni súlyos bűnököt valósított meg. Ezekért a bűnökért közvetlenül felelősek a korabeli államvédelmi szervek munkatársai, ügyészek, bírák; közvetve az apparátusokat és testületeket felügyelő, irányító állami szervek munkatársai, végsőleg pedig a rezsim politikai irányítói (az állampárt vezető testületei valamint a kormány tagjai). Amennyiben 1956-ban polgárháború (is) volt, illetve 1956. november 4. után a Szovjetunió a szuverén forradalmi Magyarország ellen lépett fel, a történetek háborús és emberiség elleni bűntetteknek minősülnek.

Ugyanakkor a józan ész és az egészséges erkölcsi érzék diktálja azt is, hogy az 1989-90-es békés rendszerváltozás számottevő előnyökkel járt a magyar társadalom számára. A magyar rendszerváltozás koordinált átmenet volt. Az átalakulást legitimációs válság indította el, de a koordináció mégis fennmaradt és megőrződött a jogrend hatálya. Igaz, nem az intézményes hatalom autoritása tartotta fenn, hanem az intézményeken belüli és kívüli erők (vagyis a későkádári kommunista rezsim és politikai ellenzéke) közötti együttműködés. Nemzeti kerekasztalon rögzítették az együttműködés szabályait és az átmenet politikai forgatókönyvét. Utóbbi új rendszer teremtéséről szól, aminek legitimitása kizárta az előző rendszer legitimitását. Az átmenet forgatókönyvét a régi parlament fogadta el a régi jogszabályok betartásával. E megfontolások egyrészt komoly érveket szolgáltatottak azoknak, akik szerint a jogbiztonság előbbre való a visszamenőleges igazságtételnél. Másrészt, mivel számonkérésre és felelősségre vonásra nem került sor, megkérdőjelezték az új rendszer erkölcsi legitimitását.

3. Az elkövetett jogsértések kezelése Magyarországon 1989 után

a. A közelmúlt szerepe a magyar átmenetben

A magyar demokratikus átmenet folyamatában a közelmúltról szóló diskurzus fontos szerepet játszott. Magyarországon a posztsztálini rendszert a társadalom jobban elfogadta, mint a hasonló országokban. A magyar társadalom úgy érezte, hogy több szabadsággal és lehetőséggel rendelkezik, mint a többiek. Magyarországon jobb volt a társadalmi közérzet – noha a modernizáció mutatói alig vagy egyáltalán nem voltak jobbak, mint a szomszédos országoké. Az ötvenes évek végétől a gazdaság viszonylag gyorsan növekedett, az életszínvonal még ennél is gyorsabban. A hetvenes évek végén fordulat következett be. A növekedés előbb lelassult, majd stagnálás következett. Az 1980-as évek elejétől megállt az életszínvonal emelkedése is.

Az életkörülmények stagnálása, majd romlása Magyarországon nem eredményezett tömeges elégedetlenséget. Nem került sor sztrájkokra, mint Lengyelországban. Kialakult egy alapvetően értelmiségiekből álló politikai ellenzék, amelyről sokan tudtak, de hatóköre

alapvetően az értelmiség egy részére korlátozódott. A másként gondolkodás (dissidence) más formái elsősorban a hatalmi körökkel való informális dialógusra törekedtek, vagy kevésbé politizált gesztusokra szorítkoztak (pl. a művészet terepében).

A magyar átmenet három alapvető faktora közül kettő kívülről jött, és a társadalom egyikre sem reagált nagy aktivitással. Az első, hogy a gazdasági válsággal egyidejűleg a magyar reformpotenciál kimerült. Az 1968-as reformhoz vissza lehetett volna térni, de Kádár ezt ellenezte. Szélesebb látókörű társai úgy vélték, hogy a szocialista piacgazdaság nem is adna megfelelő választ a kihívásokra. A második faktort a szovjet reform meglepő jelensége szolgáltatta. Gorbacsov még a posztstálini rendszerben élenjáró magyar vezetés számára is nehezen volt érthető és követhető. E két faktor egyaránt a magyar elit elbizonytalanodásához vezetett. Kétely, revízióra való hajlam, tétovázás lépett fel – *ez egyebek mellett kiterjedt az elit múltképeire is.*

A belső társadalmi elégedetlenség csak az átmenet harmadik faktora volt. Alapvetően a jelen váltotta ki, de felszínre hozta a kibeszéletlen múltat. A kádári magyar vezetést magát is nyomasztotta a közelmúlt megbeszéletlensége. Ezért és Gorbacsov példáját követve szabadjára engedte a múlt-diskurzust. Aztán meglepődve tapasztalta, hogy a múlt csak társadalmi, csoport és egyéni sérelmeket jelent. A kádárizmus relatív előnyeiről senki sem beszél. Annál többet a sztálinizmusról, 1956 leveréséről, az azt követő megtorlásról. Továbbá más, kevésbé emblematikus, partikuláris jogtalanságokról. A magyar elit talán azt gondolta: néhány békéltető gesztussal megoldja a múlt kérdését. Mind a párt, mind a kormány felállított 1988-ban egy-egy bizottságot, rendszerhűnek gondolt történészekből és jogászokból. Valamiféle visszamenőleges amnesztiát, bizonyos kártérítést terveztek, így például a jeltelenül eltemetett politikai kivégzettek felkutatását és tisztességes eltemetését. Ha így gondolták, csalódtak. 1956 nagy halottja, a kivégzett Nagy Imre és társai, Maléter tábournok és többiek valósággal életre keltek. 1989 tavaszán és nyarán az addigi múlt-elfojtást mind hangosabb beszéd váltotta fel. Össz nemzeti rehabilitáció folyt, s vele párhuzamosan egyfajta nyilvános per. A vádlottak padjára Kádár János, társai és rendszere került. Nemigen akadtak mentő tanúik. A hangjukat hallatók szigorúan elítélték őket, a társadalom zöme pedig statisztált ehhez.

1989 június 16-a, Nagy és társai ünnepélyes újratemetése volt e diskurzus csúcspontja. Ez volt a magyar átmenet lélektani fordulópontja. Ettől kezdve nagyon nehezen lehetett a „szocializmus reformjáról” beszélni. A temetés előtt három nappal megkezdődtek az átmenetről szóló kerekasztal-tárgyalások. Ősszel a párt is levette kádári nevét. Vezetői beletörődtek a vereségbe, ami 1990 tavaszán be is következett – a szocialista utódpárt 11 %-ot kapott, a rendszerváltó erők több mint 80 %-ot.

Június 16-a azonban nem csupán néhány ember, még csak nem is az elmúló kádári rendszer temetése volt. A halottakat kegyelettel, a rendszert megkönnyebülve elbúcsúztatták. A múlt feldolgozása azonban nem lehetséges egyetlen gesztussal – bármily ünnepélyes is az. Magyarországon sem sikerült. Az egyik szónok, a 1956 után halálra, majd másodfokon életfogytiglani börtönre ítélt (1963-ban amnesztiát kapott) ellenzéki aktivista, Mécs Imre jól látta ezt. Azt mondta 1989. június 16-án: „A lelkiismeret-vizsgálat napja van, amikor mindenki magába néz: hogyan élt 32 évig, hogyan tudott úgy élni? Szabadság nélkül. Nézzenek magukba a gyilkosok, az őket segítők, a passzív gyilkosok, a mindent elnézők, a semmit sem tudni akarók, a beletörődők, a fejüket igába hajtók, a kényelmesek, tunya lelkűek, a posvány jelleműek, a hazát pusztítók, az árulók, a semmiemberek. S nézzenek magukba a „tiszta” emberek. Miként tűrhették mindezt évtizedekig. Mennyit mulasztott ez a nép!” Abban a katartikus pillanatban úgy tűnt, Mécs erkölcsi imperatívuszát mindenki érti, sőt egyetért vele. A pillanat azonban elmúlt és hamarosan kiderült, hogy az emlékezeti munka sokkal hosszabb és bonyolultabb, mint azt húsz éve gondoltuk.

Timothy Garton Ash egy 1998-ban megjelent esszéjében áttekintette a diktatúráról a demokráciára áttért országok műltfeldolgozási gyakorlatát. Két csoportra osztotta a lehetséges eljárásokat. Az egyik kiemelten foglalkozik a *kárvallottakkal* és *áldozatokkal* – ide tartozik a rehabilitáció és a kárpótlás vagy restitúció (compensation and/or restitution). A másik eljárási csoport a *történekekre*, az *aktorokra* és/vagy a *felelősökre* helyezi a hangsúlyt. Itt az eljárás az egész társadalmat érinti, mert megvizsgálja a társadalmi áldozatok, de a társadalmi részesség (vagy felelősség) kérdéseit is. Ebbe a csoportba tartoznak a perek, a lusztrációs eljárások, továbbá „a tények rituális tisztázása” „meghallgatások, bíróságok, bizottságok” által, és végül az, amit Garton Ash „történeti leckéknek” (history lessons) nevezett. Az utóbbi kettőt – túl elsődleges jelentésén – felfoghatjuk társadalmi csoportterápiaként is. Ennek eredménye nem csak a tények – netán az "igazság" – tisztázása, hanem, mint Garton Ash fogalmazott, „a katarzis maga.” A történeti leckék mindenesetre feltételezik „a régi rendszer aktáinak hozzáférhetővé tételét tudományos, publicisztikai és személyes 'feldolgozás' céljából, tehát hogy az akták olvashatóak és értékelhetőek legyenek, hogy lehessen róluk írni, beszélni vagy éppen hallgatni.” A következőkben e tipológia lapján tekintjük át, milyen módon próbáltak szembenézni Magyarországon az elmúlt húsz évben a kommunista rendszer jogsértéseivel.

b. Rehabilitáció

A rehabilitációkat még az utolsó kommunista kormány kezdeményezte. 1989-90-ben a parlament négy *semmisségi* törvényt hozott.

- Az 1989. évi XXXVI. törvény az 1956-os forradalommal (a törvény még a népfelkelés szót használta) összefüggő ítéletek semmisségét mondta ki. Ezt még a régi felállású MSZMP Országgyűlés fogadta el. Az 1.§. kimondta, hogy az 1956. október 23. és 1963. április 4. között elkövetett politikai bűncselekmények – beleértve a harci cselekmények során elkövetett „emberölésnek” minősített cselekményeket is miatt kiszabott ítéletek semmisnek tekintendők.

- Az 1990. évi. XXVI. törvény, az ún. „második semmisségi törvény” az 1945 és 1963 közötti törvénytörő ítéleteket nyilvánította semmissé. Még ezt a törvényt is a régi parlament fogadta el. Preambuluma már a következőképpen fogalmazott: „Az Országgyűlés fájdalommal emlékezik meg arról, hogy a második világháborút követően a Magyarországon létrejött sztálinista államhatalom – megfosztva az országot függetlenségétől, megcsúfolva az emberiességet, az igazságot és a jogot - ártatlan állampolgárok százazreitől vette el a szabadságukat, sokuktól az életüket is. A börtönökből és internáló táborokból szabadultak számkivetettként éltek saját hazájukban. A törvénytelenül elítéltek ügyeiben gyakorolt közkegyelmi elhatározások alkalmatlanok voltak a sérelmek orvoslására, mert az el nem követett bűnök nem bocsáthatók meg.”

- Az 1992. évi. XI. törvény az 1963 és 1989 között elkövetett egyes állam és közrend elleni bűncselekmények miatt történt elítéléseket nyilvánította semmissé („*harmadik semmisségi törvény*”). Ezt már az új parlament fogadta el. Az 1963-as kádári amnesztia után is hatályban maradtak azok a rendelkezések, amelyek lehetővé tették az 1956-1963 közötti elítéléseket. Ezek a törvény megfogalmazásában ellentétben álltak „*az Alkotmányban foglalt alapelvekkel (...) ellentétesek voltak az emberi jogokra vonatkozó általános elismert elvekkel és szabályokkal (...) a társadalom erkölcsi értékrendjével.*” Semmissé nyilvánították többek között az összeesküvés, a lázadás, az izgatás, a közösség megsértése, a tiltott határátlépés, a rémhírterjesztés, a bűnpártolás miatt hozott ítéleteket.

- A 2000. évi. CXXX. törvény („negyedik semmisségi törvény”) megsemmisítette azokat a rendeleteket, amelyek megeremtették az 1956. évi cselekmények elítélésének eljárási jogi alapját.

A magyar bíróságok különféle kezdeményezések nyomán több 1945 után hozott, háborús és népellenes ügyben hozott ítéletet is megsemmisített, rehabilitálva az egykori vádlottakat. A

háborús bűnösök ügyeiben azonban általános jellegű felülvizsgálatra vagy semmisségre nem került sor.

c. Kárpótlás/ Restitúció

Az első két semmisségi törvény nyomán az utolsó kommunista kormány hozta az első rendeleteket az egykori elítéltek "anyagi kárpótlásáról". A börtönbüntetés időtartamát beszámították a nyugdíj szolgálati idejébe, és a szabadságvesztés idejétől függetlenül, valamennyi jogosult nyugdíját 500 forinttal felemelték. Ez nagy felháborodást váltott ki, különösen az 5-10 évnél hosszabb időre elítéltek körében. 1989 októberében aztán olyan rendelet született, amely már szabadságkorlátozás idejétől függően, differenciáltan növekvő összegű nyugdíjemelést állapított meg.

A kárpótlás bonyolultabb kérdései már a demokratikus rendszerre maradtak. Ezek középpontjában elsősorban a magántulajdonon esett sérelmek álltak. Az eredeti tulajdonok helyreállítása (restitúció) évtizedek után alig látszott lehetségesnek (a *földbirtok* egy része kivételével). Ezért a kárpótlás nem természetben, hanem a kárpótlási jegy (*compensation coupon*) felhasználásával történt. Határt szabott az állam teherbíró képessége is. Emiatt a magyar törvényhozás a részlegesség elvét alkalmazta. A kárpótlás csak természetes személyekre vonatkozott – a testületek, pl. egyházak tulajdoni sérelmeit külön megállapodás rendezte az állammal. Két vagyoni kárpótlási törvény született, két különböző időszakra és tárgyra vonatkozóan.

Az első törvény (1991. évi XXV. tv.) alapján kárpótlás illette meg azokat, akiknek magántulajdona 1949. május 1-jét (az 1945. évi földreformot követő telekkönyvezés vége) követően vagyoni sérelmet szenvedtek. Ez a törvény elsősorban a parasztság földtulajdonára vonatkozott. A kárt közokirattal kellett igazolni, ezt követően regresszív érték-megállapítás történt. A kárpótlás összegét maximálták. Az így kapott kárpótlási jeggyel termőföldet, a privatizáció során értékesített állami vállalatok részvényeit, lakóingatlant, életjáradékot stb. lehetett vásárolni.

A második törvény (1992. évi XXIV. tv.) ugyancsak vagyoni károokra vonatkozott, de ezúttal az 1939. május 1-től (a zsidótörvények vagyoni rendelkezéseinek életbe lépésétől) 1949. június 8-ig terjedő időszakban történt. 1992-ben törvény született a szabadságuktól politikai okokból megfosztottak részleges anyagi kárpótlásáról is.

A kárpótlásra jogosultak mindezt többnyire kevésnek tartották. A törvények végrehajtása során hamar kiderült, hogy a kibocsátott kárpótlási jegyek értékét sem a termőföld-alap, sem a privatizációs részvénytárcák nem fedezi. Emiatt, továbbá a végrehajtás körüli jogi viták miatt a kárpótlás mintegy évtizedes folyamat lett. A kárpótlásra nem jogosultak közül sokan viszont úgy érezték, hogy kommunizmus hátrányai miatt az egész társadalomnak joga lenne bizonyos kárpótlásra.

d. Perek

1991-ben két kormánypárti képviselő törvényjavaslatot terjesztett be az 1944 és 1990 között elkövetett és politikai okokból nem üldözött súlyos bűncselekmények üldözhetőségéről. Ez a törvény az elévülésre való tekintet nélkül lehetővé tette volna a felelősségre vonást a múlt rendszervben elkövetett hazaárulás, emberölés büntetteiben. A parlament elfogadta a törvényt, az Alkotmánybíróság azonban nem. Érvelése a jogállamiság, a jogbiztonság és a törvényesség sérelmére hivatkozott. A büntetőjog alapvető garanciális szabálya, hogy a bűnüldözés sikertelenségének kockázata az államot terheli. Az elévülés alapja objektív tény, meghatározott időtartam.

Ezután a kormány új törvényjavaslatot készített, amelyet a parlament 1993-ban fogadott el. Ez már csak az 1956-os forradalom során elkövetett bűnökkel foglalkozott, amelyeket el nem évülő háborús és emberiség elleni bűnöknek minősített. Ez a törvény is az

Alkotmánybíróság elé került. A testület a törvényt részben (a háborús bűnökre vonatkozóan) alkotmányellenesnek, részben (az 1949-es genfi konvencióban meghatározott büntetésekre nézve) alkotmányosnak nyilvánította. Az ügyészség ennek nyomán hét 1956-os sortűz ügyében vádat is emelt 28 vádlottal szemben. Ők többnyire katonatisztek voltak, akik 1956-ban fegyvertelen emberekre lövettek.

Ezek az eljárások hosszasan elhúzódtak. Egyrészt tovább folyt a jogi vita, most már a genfi egyezmények alkalmazhatóságáról. A törvényt újabb alkotmánybírói határozattal végül 1996-ban megsemmisítették. A nemzetközi jogot alkalmazva azonban az eljárások tovább folytak. Másrészt a már folyó eljárások többnyire idős mellékszereplők ellen folytak (a felsőbb parancsnokok már meghaltak). Az eltelt idő miatt a bizonyítás rendkívül nehézkesnek bizonyult. Az első jogerős döntések csak 1997-ben születtek – ekkor 3 vádlottat bűnösnek találtak és 2-5 év végrehajtható szabadságvesztésre ítélték őket. A többi ügyben hasonló, vagy ennél is enyhébb ítéletek születtek, s több esetben a vádlottakat bizonyítottság híján felmentették.

A legkülönösebb ügyre csak nemrég került pont. A Legfelsőbb Bíróság 2001-ben ötévi börtönre ítélte az akkor 72 esztendőes Korbély János nyugalmazott alezredest. Korbély vezette azt a tiszti különítményt, amely egy nyugatmagyarországi kisváros, Tata rendőrségét akarta visszafoglalni a civilektől. Amikor a kapitányság belső udvarán egy civil a nála lévő pisztolyért nyúlt, hogy átadja, Korbély tüzet vezényelt, s maga is elkezdett löni. Ennek következtében két személy meghalt, ketten megsebesültek. Két másik civil kimenekült a kapitányság belső udvarából, de az épülettől néhány méterre őket is leterítették. Egyikük meghalt, társa súlyosan megsebesült. Korbély tettét a Legfelsőbb Bíróság több emberen szándékos emberöléssel megvalósított, emberiesség elleni bűntettnek minősítette. A büntetést végrehajtották, Korbély 2005-ben feltételesen szabadult.

Az ügy a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bírósága elé került. A strasbourgi bírák azt vizsgálták, valóban emberiesség elleni bűntetről, avagy inkább már elévült "sima" emberölésről van-e szó. Arra a kérdésre összpontosítottak, hogy a lelőtt felkelők egyike olyan személynek minősíthető-e, aki előzőleg már "letette a fegyvert". Ha igen, az ő lelövése már nem egyszerű emberölésnek, hanem emberiesség elleni bűncselekménynek minősül.

A strasbourgi bíróság nem találta bizonyíthatónak, hogy a felkelő azért nyúlt pisztolyához, mert át akarta azt adni. Éppen ellenkezőleg: a fegyvert rejtve tartotta, majd amikor kiderült, hogy fegyver van nála, akkor nem jelezte egyértelműen megadási szándékát, hanem heves vitába bocsátkozott a vádlottal, és "ismeretlen szándékkal fegyvere után nyúlt" – olvasható a strasbourgi ítélet indoklásában. A strasbourgi bírói testület 2008 szeptemberében nem találta megalapozottnak, hogy Korbélyt emberiesség elleni bűntett miatt ítélték el.

e. Átvilágítás (lustration)

1990 után Magyarországon is felmerült, hogy a kommunista rendszerben funkciókat viselő embereket világítsák át (lusztráció). Születtek javaslatok ezzel kapcsolatban a jogkorlátozásra is (pl. a választhatóságból való kizárásra). Végül 1994-ben született meg az átvilágítási törvény, amely azonban nem járt érdemi szankciókkal. A politikai elit viszonylag szűk körét vizsgálták át, hogy együttműködtek-e informátorként a kommunista korszak titkosrendőrségével, tagjai voltak-e a magyar náci pártnak 1945 után vagy kommunista párt ún. munkásmiliciájának 1956 után. A törvény az állambiztonsági szervekkel való együttműködést kiterjesztette az egykori pártvezetőkre, akik rendszeresen kaptak titkosszolgálati jelentéseket. Az informátori szerepet tanúsító dokumentációt azonban olyan skrupulózusan írták körül, hogy a hiányos levéltári anyagból gyakorlatilag alig lehetett bizonyítani a beszervezettséget. Ha mégis, az illetőt a bíróság – a nyilvánosság mellőzésével – tisztségéről való lemondásra szólította fel. Ha megtette, az ügy – elvileg – titokban maradt. Ha nem, nyilvánosságra került – de más hátrány nem érte ez illetőt. 1997 és 2005 között az ún.

átvilágító bizottságok több mint nyolcezer személyt ügyében folytattak vizsgálatot. De alig több mint egy százalékuk akadt fenn a bírák rostáján. S ennél is kevesebben voltak, akik múltjukkal szembesülve mondtak volna le. A szocialista politikus, Horn Gyula (1994-98-ban miniszterelnök) állampárti vezetőként kapott jelentéseket. Ugyanígy volt érintett Medgyessy Péter (2002-04-ben kormányfő), róla azonban beiktatása után az is kiderült, hogy az állambiztonsági szervezet szigorúan titkos állományú tisztje volt a hetvenes években. Mindketten helyükön maradtak. Az átvilágítási törvény hatálya 2005-ben lejárt.

f. Rituális tisztázás

A „rituális tisztázás” mintája világszerte Dél-Afrika, illetve a Desmond Tutu püspök által kezdeményezett Igazságfeltárás és Megbékélés Bizottsága. Hasonló kezdeményezésekre Magyarországon is sor került. Az első szabad választás után a kormány 1990. szeptemberében terjesztette a parlament elé a Politikai Felelősséget Vizsgáló Bizottság felállításának tervezetét. 21 parlamenti képviselő vizsgálta volna a korábbi rendszer vezetőinek felelősségét. A javaslat érdemi tárgyalására nem került sor. Hasonló sorsra jutott 1991-92-ben még három képviselői indítvány, amelyek különféle tényfeltáró parlamenti bizottságokra irányultak. A Magyar Köztársaság első elnöke, Göncz Árpád 1992-ben kezdeményezte Történelmi Tényfeltáró Bizottság felállítását, de erre sem került sor: javaslatát a parlament meg sem tárgyalta. Az 1956-os sortüzek kivizsgálására Antall József miniszterelnök állított fel egy vizsgálóbizottságot is – amely azonban minden rituálé mellőzésével levéltárakban vizsgálódott, s jelentéseit írásban tette közzé.

g. Történelmi leckék

A bűnök számbavételének és a felelősök, valamint a felelősség kérdése tisztázásának legjárhatóbb útja Magyarországon – a jelek szerint – a történelmi megismerés. A megismerés előfeltétele az adatokhoz, vagyis a forrásokhoz való hozzáférés. A kommunista rendszer problémáiról és bűneiről nemcsak azért nem lehetett beszélni 1989 előtt, mert nem volt szólásszabadság. A rendszer történetére vonatkozó legfontosabb archívumok és fondok zártak, az iratok titkosak voltak.

1989-ben Magyarországon is sor került a „levéltári forradalomra”. A kommunista diktatúrára jellemző információs monopólium megtörése paradox módon az utolsó kommunista kormány nevéhez fűződik. Az eredetileg történész művelődési miniszter, Glatz Ferenc 1989 őszén miniszteri rendeletben intézkedett minden 30 évnél régebbi irat felszabadításáról, egyben állampolgári jogként határozta meg a levéltárakban való kutatást. Megnyíltak az állami levéltárak, s gyakorlatukat követte az akkor még az állampárt birtokában lévő pártarchívum is, valamint a katonai levéltár is. A rendelet azonban természetesen nem vonatkozott az olyan forrásokra, amelyek még nem kerültek levéltárakba, hanem keletkezési helyükön maradtak. Két ilyen nagy forráscsoport akadt: a külügyminisztérium és a belügyminisztérium iratai. Az első már a korábbi években részben átadta iratait az Országos Levéltárnak, de fenntartotta a kutatási korlátozásokat. Ezeket azután részben feloldották, de néhány fontos dokumentum a mai napig zárolt maradt. A belügyminisztérium viszont 1945 óta lényegében semmit sem adott át, s őrizetében hatalmas iratanyag halmozódott fel. Ezek közül a legjelentősebb forrásértékkel a minisztériumhoz tartozó politikai rendőrség iratai bírtak.

A kilencvenes évek elején a magyar parlament számos törvényt alkotott a levéltárakról és a levéltári kutatásról. Az első a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról született 1992-ben. A személyes adatok hozzáférhetőségét – ideértve a politikai meggyőződést – természetesen korlátozták. A törvény a jelenre vonatkozott, de érintette a múlt megismerését. Az 1995-ben elfogadott levéltári törvény átvette az adatvédelmi törvény szabályait. A levéltári dokumentumokban található személyes adatok megismerése csak 30 évvel az illető személy halála után vált lehetségessé. Ez azt jelentette

volna, hogy az államszocializmus túlpolitizált időszakának gyakorlatilag teljes dokumentációját hosszú időre elzárják a nyilvánosság elől. A dokumentumok emberekről szóltak és minden kérdés politikai vonatkozásokkal bírt. A törvényhozók azonban nyitva hagyták a kaput a tudományos kutatás előtt. A „tudományos kutatók” ugyanis a törvény szerint a személyes adatokat is megismerhetik. De ki is a tudományos kutató? A törvény ezt úgy definiálta, hogy „az a személy, aki rendelkezik egy tudományos kutatással hivatásszerűen, közfeladatként foglalkozó intézmény támogató nyilatkozatával.” A személyes adatok védelméről szóló törvény is tett egy fontos különbséget három évvel korábban. Az általános szabály úgy szólt, hogy személyes adatok közléséhez a kérdéses személy engedélye szükséges. A kutatók azonban nélkül is közölhetik őket, „amennyiben [a személyes adatok közlése] a történeti eseményekről szóló tudományos kutatás eredményeinek bemutatásához szükséges.” A demokratikus törvényhozás tehát – nem túlságosan demokratikus módon – megteremtette a tudományos kutatók virtuális *rendjét*. (Valójában ez a rend nem jött létre, mivel gyakorlatilag minden kíváncsi ember szerezhethet támogató nyilatkozatot valamely intézménytől...) A levéltári törvény az 1989-ben kimondott általános harmincéves hozzáférési korlátozást is feloldotta a kommunista rezsim valamennyi dokumentumára (vagyis az 1989-ig tartó időszakra) vonatkozólag. (A harmincéves korlátozás így az 1990 után keletkezett dokumentumokra érvényes.)

Ugyancsak 1995-ben fogadták el az államtitok védelméről szóló törvényt. Ennek egyik paragrafusa 1980-ig eltörölte az összes dokumentum „titkos” minősítését. (Ám megengedte egyes iratok külön, utólagos titkossá minősítését, amivel egyes intézmények éltek is.) Ami a kommunista rezsim utolsó évtizedének dokumentációját illeti, az irattermelő intézményeket – például az egyes minisztériumokat – a törvény feljogosította egyes iratok meghatározott időre szóló titkosítására. Ezt az állam folytonos, érvényes érdekeire való hivatkozással tették. E felülvizsgálatra a törvény hosszabb időt biztosított – határideje 2009 végén járt le.

A kommunista rezsim állambiztonsági szervezetei dokumentumainak története különleges – és a mai napig tart. A dossziék egy részét 1989 végén (vagy még korábban) megsemmisítették. Más részük 1990-ben az új nemzetbiztonsági szolgálatokhoz került, a többit továbbra is a Belügyminisztérium irattárában őrizték. A belügyminiszter 1995-ben levéltárosokból és történészekből álló bizottságot kért fel arra, hogy mérjék fel az iratokat és tegyenek javaslatokat további kezelésükre vonatkozólag. A bizottság azt javasolta, hogy az iratok egy részét (miniszteri, vezetői stb. iratokat) adják át az Országos Levéltárnak, ami hamarosan meg is történt. Ami a szorosan vett titkosrendőrségi iratokat illeti, a bizottság egy külön intézmény felállítását indítványozta a volt keletnémet *Stasi* iratait kezelő „Gauck-hivatal” mintájára. A kutatók és a levéltárosok azt várták, hogy az új intézmény végre egyesíti a volt kommunista rezsim állambiztonsági szolgálatainak összes megmaradt dokumentumait, a BM irattárából és a nemzetbiztonsági szolgálatoktól egyaránt. (A bizottság úgy vélte, hogy ezek a dossziék törvénytelenül kerültek az új szolgálatokhoz, s használatuk veszélyezteti a demokráciát.) Az optimizmust táplálta az 1995-ben elfogadott, fentebb említett levéltári törvény is. Az úgynevezett Történeti Hivatal (ma Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) 1997-ben létre is jött, az iratok tudományos kutatása így lehetővé vált. A törvényhozás azonban nem tudta megoldani sem az iratok egyesítésének, sem nyilvánosságra hozatalának problémáját (így például az állambiztonsági szolgálatok munkatársai és titkos segítői névsorának közlését, sőt a nevekhez való hozzáférést sem).

Az évezredforduló táján a titkosszolgálatok lassan elkezdték átadni a Történeti Hivatalnak az őrizetükben lévő 1989 előtti dokumentumokat. A titkos ügynökök egymást követő leleplezései (részben történészek, részben a sajtó és a média munkatársai által) újra és újra napirendre tűzték a hozzáférés és a nyilvánosság kérdését. A Történeti Hivaltal 2003-ban Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára néven újjászervezték, a hozzáférés lehetőségei javultak. Akiket egykor megfigyeltek, ettől kezdve megismerhették titkos

megfigyelőik nevét, növekedett a kutatás szabadsága is. De továbbra sem hozták nyilvánosságra az informátorok névsorát, noha erre a miniszterelnök ígéretet tett. A titkosszolgálatok ismét sikerrel léptek közbe az állam folytonos érdekei, továbbá a továbbszolgáló személyek védelmére hivatkozva. Számos dokumentumot újra titkosítottak 30, 60 sőt 90 évre, míg másokat átadtak a Levéltárnak. A nyilvánosságra hozatali botrányok tovább folytatódtak.

2007-ben a szocialista-liberális kormány újabb bizottságot állított fel, ezúttal kifejezetten a még mindig a titkosszolgálatoknál maradt 1989 előtti iratok felmérésére. A bizottságot Kenedi János történész, egykor a Kádár-kori demokratikus ellenzék kiemelkedő aktivistája vezette. A bizottság megvizsgálta valamennyi szolgálat irattárát és betekinthezett a dokumentumokba is (természetesen miután *anonimizálták* azokat). A *különleges* minősítésű iratokat csak Kenedi láthatta. A bizottság jelentésében „dossziétörvény” alkotását szorgalmazta. Hangsúlyozta, hogy nem csak azok tekinthetők áldozatoknak, akiket szoros megfigyelés alatt tartottak, hanem mindenki, akiről a szovjet típusú rendszer titkosszolgálatadatakat tárolt. A *hálózat* nem csupán a formálisan beszervezett ügynökökből állt, hanem azokból is, akik hivatalos formában, vagy csak alkalmilag, mint *kapcsolatok* működtek együtt az állambiztonsággal. Nevük közérdekű adat, amit nyilvánosságra kell hozni. A bizottság kimutatta, hogy a dokumentumok megsemmisítése a szolgálatoknál tovább folytatódott egészen 1995-ig. Fennmaradt viszont a nyilvántartások mágnesszalagokon tárolt rendszere (vagy annak egy része), amelyek érzékeltek a hálózat és a megfigyelések dimenzióit. A bizottság azt javasolta, hogy ezeket nyomtassák ki, helyezték el az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában és hozzák nyilvánosságra őket. A Kenedi-jelentés ily módon mintegy végelszámolást készített: a magyar állambiztonság által termelt dokumentumok csupán egy része, kisebb hányada maradt fenn. A bizottság ajánlásainak sorsa, csaknem két évvel azután, hogy tevékenységüket befejezték, továbbra is nyitott illetve bizonytalan.

Az utolsó húsz év magyar historiográfiájának áttekintése kívül esik e jelentés keretein. Annyit mindenképpen meg kell azonban jegyezni, hogy az új magyar történetírás egyik kiemelten fontos témája a közelmúlt. Igen sok alapvető dokumentum jelent meg nyomtatásban, az interneten és számos feldolgozás, kézikönyv született. A jelenkortörténetről folyó magyar diskurzusról itt a következőket érdemes megjegyezni:

- A hivatásszerűen és kifejezetten jelenkortörténettel foglalkozó magyar intézményrendszer 1989 óta nem sokat változott. Mindössze néhány új intézmény jött létre (1956-os Intézet, XX. Század Intézet, Terror Háza). Bár a közbeszéd igen sokat foglalkozik a közelmúlttal, a témával foglalkozó szakemberek száma jóval kevesebb, mint például Csehországban, nem is beszélve Lengyelországról. Ugyanakkor a magyar történészek továbbra is plurális intézményrendszerben tevékenykednek – nincs Magyar Nemzeti Emlékezet Intézete.
- Az elmúlt húsz évben Magyarországon számos történeti vita folyt, de általános *történešzvitára* nem került sor sem a kommunizmusról általában, sem például annak speciális magyar változatáról. Részvitákra került sor részkérdésekről, ugyanakkor egy sor politikai vagy más vitában jelentek meg történeti vagy historizáló érvek és álláspontok.
- A történeti diskurzus erős átpolitizáltsága valószínűleg nem magyar sajátosság. Ám a politikai szembenállás a konzervatívok és szociálliberális oldal között valószínűleg mélyebb, mint másutt. Emiatt a közelmúlt képe politikai erőterek mentén hasadt. Magyarországon nem alakult ki új történeti kánon a 20. század második feléről, a hasadás viszont a jelek szerint kiterjed a történészekre (pontosabban egy részükre) is, mind szerepeikben, mind intézményeikben.

h. Információs kárpótlás

A történelmi leckék és a kárpótlás sajátos keveréke az amit Magyarországon információs kárpótlásnak neveznek. Lényege, hogy az állambiztonsági szervek által gyűjtött információkat az egykori megfigyelték megismerhetik, beleértve az informátorok személyét is. 1997 óta azonban viszonylag kevesen, 2009 végéig 24 ezer állampolgár kérte az állambiztonsági szervek róla gyűjtött anyagait. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárának átadott anyagokban csak 40 %-ukról, kilencezer igénylőről találtak rájuk vonatkozó iratokat. E kilencezer állampolgárnak közel félmillió lap iratot adtak át. Egy-egy személy tehát átlagosan félszáz oldalnyi információs kárpótlásban részesült. A Levéltárban kutatást végző történészek ennél több, mindegy hatszázezer oldalnyi iratmásolatot igényeltek és kaptak. Az állambiztonsági szolgálattal négy év fél évtized alatt együttműködő mintegy 200 000 hálózati személyből mintegy ezer-ezerötszáz egykori ügynököt sikerült bizonyosan azonosítani. Ezek nyilvánosságra hozhatóságának magyarországi szabályozása több, mint ellentmondásos. Végül is alig néhány száz ügynök nevét hozták nyilvánosságra történészek és újságírók. Ezekben az esetekben csaknem mindig sajtóbotrány kerekedett. Számos ügy bíróságon folytatódott oly módon, hogy a megnevezett informátorok beperelték leleplezőiket – és többnyire nyertek.

Budapest, 2010. január 15.

1956-os Intézet
Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára
Terror Háza Múzeum
A jelentést összeállította: Rainer M. János